

ESKİ YUNAN'DA BİR VATANDAŞLIK ÖRNEĞİ: ATİNA
AN EXAMPLE OF CITIZENSHIP IN ANCIENT GREEK: ATHENS

Nefel DELİL

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih ABD

delil.nefel@gmail.com

ORCID: 0009-0009-8701-0490

ÖZ

ABSTRACT

Geliş Tarihi:
08.07.2024

Kabul Tarihi:
30.10.2024

Yayın Tarihi:
29.12.2024

Anahtar Kelimeler

Politēs
Politeia
Atina Vatandaşı
Perikles Yasası
Vatandaşlık Hukuku

Keywords

Politēs
Politeia
Athenian Citizen
Law of Pericles
Law of Citizenship

Bu çalışma, Eski Yunan anararasının önde gelen bir polisi olan Atina'da politeia (vatandaşlık) kavramının tanımı, ortaya çıkışı, tarihsel gelişimi ve uygulamalarını ele almaktadır. Buna paralel olarak Attika'da politēs (vatandaş) teriminin kapsamı ve bu kapsam dışında kalan çocuk, kadın, yabancı ve köle gibi gruplar sahip oldukları ve olmadıkları haklar doğrultusunda incelenmiştir. Makalede Atina vatandaşlarının sahip olduğu hak ve ayrıcalıklar, vatandaşlık kaydı ile ilgili prosedürler, vatandaşlık haklarının kaybı, vatandaşlık bağışları ve Atina vatandaşlarının kolonilerdeki durumu hakkında bilgiler de yer almaktadır. Ayrıca vatandaşı olmayanların bireysel veya kitlel olarak resmi ve gayri resmi yollarla nadiren de olsa vatandaşlık haklarını edinebildikleri gibi konulara ve tartışmalara önceki çalışmalara nazaran daha geniş anlamda değinen bu çalışma, vatandaşlık hukuku alanına önemli katkılar sunmaktadır. Konu bağlamında modern kaynaklardan olduğu gibi Platon, Aristoteles, Ksenophon, Thoukudides, Demosthenes, Plutarkhos, Sicilyalı Diodoros ve Aiskhines gibi antik yazarların eserlerinden yararlanılmıştır. Drakon'dan Perikles'in vatandaşlık yasasına pek çok yasa koyucu ve dönemin öne çıkan devlet adamlarının ilgili kavrama getirdikleri katkılara da yer verilmiştir. Kökenini Antik Yunan'dan alan demokrasi kavramıyla birlikte gelişen vatandaşlık kavramı sahip olduğu değeri, ona erişimin kısıtlı olması durumundan almaktaydı. Zamanla Atina'da meydana gelen olaylar neticesinde vatandaşlık haklarının daha geniş kitlelere yayıldığı ve bu nedenle değerini kaybettiği görülür.

This study deals with the definition, emergence, historical development and practices of the concept of politeia (citizenship) in Athens, a leading polis of the Ancient Greek mainland. In parallel, the scope of the term politēs (citizen) in Attica and the groups outside this scope, such as children, women, foreigners and slaves, were examined in terms of the rights they have or did not have. The article also includes information about the rights and privileges enjoyed by Athenian citizens, procedures for citizenship registration, loss of citizenship rights, citizenship grants, and the situation of Athenian citizens in the colonies. In addition, this study, which touches on issues and debates in a broader sense than previous studies, such as the fact that non-citizens can acquire citizenship rights individually or collectively through official and unofficial means, although rarely, makes important contributions to the field of citizenship law. In the context of the subject, in addition to modern sources, the works of ancient writers such as Plato, Aristotle, Xenophon, Thucydides, Demosthenes, Plutarch, Diodorus of Sicily and Aeschines were also used. The contributions of many legislators and prominent statesmen of the period to the relevant concept from Draco to Pericles' citizenship law are also included. The concept of citizenship, which developed together with the concept of democracy, which took its origins from Ancient Greece, derived its value from the fact that access to it was limited. Over time, as a result of the events that took place in Athens, it was seen that citizenship rights spread to wider masses and therefore lost their value.

DOI: <https://doi.org/10.30783/nevsosbilen.1512502>

Atıf/Cite as: Delil, N. (2024). Eski Yunan'da bir vatandaşlık örneği: Atina. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 14(4), 2152-2177.

Giriş

Günümüzdeki çoğu vatandaşlık teriminin -bazı araştırmacılar tarafından köken olarak Sparta'ya dayandırılrsa da (Heater, 2007: 16; Balcı, 2016: 17; Dikyol, 2016: 192)- vatandaşların sırayla yönettiği ve yönetildiği bir demokrasi olan Eski Yunan Anakarası'ndaki Atina'dan geldiği daha çok kabul görmektedir. Vatandaş kelimesini Latince *civis* ve Yunanca *polites* terimleri karşılamakla beraber, bu terimler devlet ile kurulan ilişki bağlamında hukuki bir kimlik olarak içinde bulunulan topluluğun üyesi anlamında kullanılırdı (Aristoteles, *Politika*, III.1277a,94; Güngör, 2017: 442; Asmonti, 2015: 29). *Polis* denen bu toplulukta mükemmel bir düzenin oluşturulması için insanların iyi ve erdemli olmaları gerektiği ve yurttaşlık bilincini kazanmaları için eğitim almaları gerektiği antik ve modern yazarlarca savunulmaktadır. Şüphesiz *polis*i oluşturan insanların iyi olması oradaki düzen, gelişim ve huzuruna katkı sağlayacaktır. *Civitas* (Lat.) ve *politeia* (Yun.) olarak tabir edilen ve genel manasıyla vatandaşlık anlamına gelen bu kavramlar ise tarihsel süreç içerisinde dönemin siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel değişimlerine dayanarak farklı anlamlar kazanmış ve bağlı olduğu ilkeler her dönem değişmiştir (Balcı, 2016: 23; Palaiologou, 2011: 265). Vatandaşlık, bir kişinin belirli bir devlete aidiyetini; devletin ise o kişi üzerindeki hakimiyetini ifade eder. Bu durumun, kişinin dış ilişkilerde kendi devleti tarafından korunmasını, devletin ise kişinin hizmetinden yararlanmasını sağladığı söylenebilir. Vatandaşlık ayrıca *polis* denen topluluğu düzenleyen normlar bütünü veya bu toplulukta yaşayanların düzeni (*taxis*) şeklinde ifade edilir (Blok, 2017: 13-14; Asmonti, 2015: 13; Aksoy ve Arslantaş, 2009: 12; Topçuoğlu, 2012: 186; Balcı, 2016: 16). Vatandaşlık bir statü olarak ebeveynler yoluyla elde edilen *ius sanguinis* (kan esası), bulunulan ülkede doğmaya bağlı olan *ius soli* (toprak esası) ve başka bir devlet tarafından vatandaşlığa kabul edilmeye dayanan *ius domicile* (ikametgâh esası) olmak üzere üç şekilde kazanılır (Isin, 2009: 369; Özkan, 2019: 2208). Bu sıralama, aynı zamanda vatandaşlık anlayışının tarihsel süreçteki gelişimini göstermesi açısından önemlidir. Bir statü olarak vatandaşlık, bireyin devlet ile ya da siyasal bir topluluk ile kurduğu bağı, sorumlulukları, hak ve özgürlükleri ifade etmektedir (Dernek ve Tırış, 2020: 747; Dinçkol, 2013: 104). Yurttaş ise siyasi karar alma sürecine katılan, hak ve görevlerinin bilincinde olan bireydir. Bu bakımdan bir ülkedeki hukuk düzenine göre yaşayan ve devlete hukuki-siyasi bağ ile bağlı olan vatandaş, bu bağ sayesinde vatandaş olmayanların sahip olamadığı haklara sahip olabilmektedir (Topçuoğlu, 2012: 186-187; Balcı, 2016: 15).

Atina vatandaşlığına sahip kişi *poliste payı olan kişi* şeklinde tanımlanırdı. Bu tanımla bir Atina vatandaşının tüm alanlardaki görev ve memuriyetlerde bulunma ve tüm konularda söz sahibi olma hakkı belirtilirdi (Manville, 1997: 54; Gerim, 2017: 162). Tanımlanmasında antik yazarların da katkıda bulunduğu bu statü, zengin ve fakir ayrımını ortadan kaldırarak her iki tarafın da *polis*in düzeni için alınan kararlarda eşit haklara sahip olarak etkili olmasını sağlamıştır. Buna karşın, Atinalı olmasına rağmen kadın, çocuk, yaşlıların ve yabancılar ile kölelerin bu haklardan dışlandığı görülmektedir. Buna dayanarak yetersiz veya devlet için tehlikeli ve güvenilmez olarak görüldükleri için böylesi bir dışlanmaya maruz kaldıklarını söyleyebiliriz. Öte yandan *poliste* vatandaş ve vatandaş olmayanlar arasında sosyal, siyasal ve yasal açıdan ciddi farklılıklar bulunuyordu (Manville, 1997: 54; Gerim, 2017: 162). Atina toplumdaki vatandaşlık haklarına sahip olma ihtiyacı, vatandaş olmayanların çeşitli gayri resmi yollarla bu hakları elde etme girişimlerine neden olacaktır. Özellikle yabancı ve kölelerin yaptığı bu girişimler, vatandaş olmayanların mahrum bırakıldığı bu hakların önemini göstermesi açısından dikkate değerdir. Nitekim eşitlik anlayışındaki bu eksiklik, toplumsal huzursuzluğu ve birtakım sorunları beraberinde getirmiştir. Vatandaşlık hak ve ayrıcalıklarına sahip olmayan ötekiler grubunun varlığı ve aynı zamanda bu haklara sadece özgür-meşru Atinalı erkeklerin sahip oluşu Atina demokrasisi için büyük bir eksiklik olarak kalmıştır.

Atina vatandaşlık anlayışını genel hatlarıyla aktaran bu makale, Atina devlet adamları ve yasa koyucuların, ayrıca antik filozof ve yazarların vatandaşlık kavramına katkılarını ele almaktadır. Makalede Atina toplumu içerisindeki vatandaşlık bağı, kaydı, kaybı, kolonilerdeki vatandaşlık durumu, vatandaşların sahip olduğu ayrıcalıklar, vatandaş olmayanların hukuki statüleri ve karşılaştığı sorunlar incelenmiştir. Atina vatandaşlığının dışa kapalılığını ama aynı zamanda Atina toplumu içindeki sınırlılığını göstermeyi amaçlayan makale, öte yandan yabancı ve kölelere yönelik keskin çizgiler konulmasına rağmen bu sınırların çeşitli şekillerde aşıldığını antik kaynaklarda ve yazıtlarda geçen istisnai örneklerle kanıtlamayı amaçlamaktadır. Devlete hizmet yoluyla veya kayıtlara sızma yoluyla, diğer bir deyişle resmi ve gayri resmi şekilde elde edilen vatandaşlığın tarihsel süreçte çıkarlar veya ihtiyaçlar doğrultusunda şekillendiğini gösteren açıklamalara yer verilecektir. Ayrıca Atina vatandaşlığı edinimindeki sınırların zaman içerisinde ortadan kalkmasıyla bir ayrıcalık olmaktan çıktığı ve değerini yitirdiği söylenebilir. Zira antik kayıtlarda bu konuyla ilgili başka önemli bir olaya yer verilmemektedir. Bu

doğrultuda mümkün olduğunca her yönüyle ele alınan Atina vatandaşlığı hakkındaki bu makale, vatandaşlık hukuku ve hukuk tarihçiliği alanlarına katkı sunacağı, ayrıca genel okuyuculara ve araştırmacılara faydalı ve yol gösterici olacağı düşüncesiyle kaleme alınmıştır.

Platon ve Aristoteles'in Vatandaşlık Tanımı

Çağdaş demokratik sistemlerde birey-devlet ilişkisi bağlamında açıklanan vatandaşlık bağı, daha antik çağda Platon ve Aristoteles tarafından ele alınmıştır (Bayoğlu, 2012: 139). Platon'un devletinde yurttaşlar üç sınıfa ayrılırdı: Yöneten yöneticiler, koruyan askerler ve üreticiler (Platon, *Devlet*, III.415a,111; Heater, 2007: 27-28). Platon'un vatandaşlığının "kuralcı" bir doğası vardı. Bu bakımdan eserlerinde vatandaşlık değerleri eğitime, yaşam boyu bir süreç olarak vurgu yapmıştır (Prauscello, 2014: 233). Cinsiyetçi bir vatandaşlık anlayışına zıt olarak kadınların da erkekler gibi eğitilmesinden yana olan Platon'a göre (Platon, *Devlet*, V.456d,159) adil toplum, "ne zaman yöneteceğini ve ne zaman adalete göre yönetileceğini bilen (*epistamenon*) mükemmel vatandaş" üretmek için çocukluktan itibaren erdem eğitimi dayanır. Yasalar, gönüllü vatandaşların rızasıyla yürürlükte olur ve bu rıza, yurttaşlık erdemi üzerine eğitim yoluyla oluşturulur (Cohen, 2000: 46-47). Atina'da doğmayan ve dolayısıyla Atina yurttaşı olmayan Aristoteles'in vatandaşlıkla ilgili görüşlerine özellikle "*Politika*" ve "*Atinalıların Devleti*" adlı eserlerinde ulaşıyoruz. Eserlerinde yurttaşlığı tanımlama sorununu, yurttaşlığın ancak küçük bir toplulukta fiilen işleyebileceği iddiasını, yurttaş erdemi ve iyi bir yurttaşın yaratılmasında eğitimin rolü konularını ele almıştır (Heater, 2007: 30-31). Devletin, vatandaşların toplamı ve özgür adamların birliği olduğunu ve bunların vergi ödemeleri gerektiğini öne süren Aristoteles'e göre (Aristoteles, *Politika*, III.1283a,110; Bayoğlu, 2012: 32) *polis*in varlığı için gerekli olan herkesi vatandaş olarak kabul edemeyiz (Román, 2010: 18; Kıran, 2019: 354). Aynı toprağı paylaşmak, aynı devlet idaresinde bulunmak vatandaşlar için bir ölçü değildir. Zira toplumdaki insanlar aynı üstünlükte ya da aynı haklara sahip olmadığı için kimi insanların yönetmesi, buna karşın kimi insanların da yönetilmesi doğuştan ve doğadandır (Bayoğlu, 2012: 48-50; Kıran, 2019: 350). Ancak Atina demokrasisinin özü, yönetenleri yönetilenlerden ayırmamaktır (Reiter, 2013: 45). Zira vatandaşlar hem yöneten hem de yönetilenlerdir (Aristoteles, *Politika*, III.1284a,112). Bunun yanı sıra Aristoteles'e göre "müzakere ve yargı görevine katılma hakkından yararlanan kişi... bu sayede devletin bir vatandaşı statüsünü kazanır" (Aristoteles, *Politika*, III.1275b,91; Román, 2010: 17; Champion, 2008: 89; Gross, 1999: 20). Buna karşılık Aristoteles'in vatandaşlık tanımı, yalnızca yönetim organının üyesi olan erkekleri ifade ettiği için sınırlayıcıdır (Christensen, 2018: 26). Ayrıca filozofa göre bazı insanlar vatandaşı, her ikisi de vatandaş olan ebeveynlerden doğmuş kişi olarak tanımlarken, başkaları ise bir insanın vatandaş olabilmesi için ikinci, üçüncü, hatta daha eski nesil atalarının da vatandaş olması gerektiğini aktarır (Aristoteles, *Politika*, III.1275b,91; Aquinas, 2020: 336).

Yukarıda aktarılan bilgilere dayanarak Platon'un bahsettiği üç sınıf fikrinin, bir *polis*in oluşumunda daha çok ihtiyaçlar doğrultusunda gerekli görüldüğü için ortaya konduğunu söyleyebiliriz. Genel olarak bir devletin ve yönetiminin nasıl olması gerektiğini anlatan Platon'un, bu sınıfların sahip olması gereken özelliklere ve görevlere değinmesi, ayrıca toplumsal düzen için birtakım yasalara uyulması gerektiği düşüncesi kuralcı bir vatandaşlık anlayışını yansıtmaktadır. Mükemmel vatandaşın yaratılmasında kadının rolünün ve çocuklar üzerindeki etkisinin öneminin bilincinde olarak onun da eğitilmesi gerektiğine yönelik düşüncesi, o dönem için oldukça modern bir yaklaşımdır. Bu yaklaşımı, Atina vatandaşlık anlayışına ters düşerken, kesin bir yaş belirtmeyip çocukluktan itibaren erdem eğitiminin gerekliliği konusundaki düşüncelerinin, Atina'daki gençlerin vatandaşlık bilinci kazanması için verilen eğitim ile bir nebze paralellik gösterdiği söylenebilir. Aristoteles de benzer şekilde *polis*i oluşturan insanların erdem eğitimi almaları neticesinde iyi ve erdemli yurttaş olabileceği düşüncesine sahiptir. Bununla birlikte Aristoteles'in, kimi insanların yönetme kabiliyeti taşırken kiminin ise bundan yoksun olmasından dolayı yönetilmesi gerektiği şeklindeki düşüncesinde, *polis*i meydana getiren insanların doğal olarak aynı nitelik ve bilinçte olmadığı gerçeği göz önüne alındığında haklı olduğu söylenebilir. Zira vatandaşların hem yöneten hem de yönetilen olması temeline dayanan Atina demokrasisinin, eşitliği ve adaleti sağlamayı amaçlarken bilgisiz, erdemden ve yönetme kabiliyetinden yoksun insanların elinde yok olma tehlikesi altında olacağı ihtimali göz ardı edilmiştir. Ayrıca sadece yetişkin erkeklerin vatandaş olarak tanımlanması ve kadının bu konuda yok sayılması, Aristoteles'in vatandaş tanımındaki sınırlılığı ve eksikliği yansıtmaktadır.

Yasa Koyucu ve Devlet Adamlarının Vatandaşlığın Gelişimine Katkıları

Atina vatandaşlığının tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkışını ve gelişimini, yasa koyucular ve devlet adamlarının düzenlemelerinde görebilmekteyiz. MÖ 622/1’de kabul edilen ve Atina’daki ilk yazılı kanun olan Drakon Yasası (Lape, 2010: 9), yasal bir vatandaşlık kavramının geliştirilmesinde ilk adımı işaret etmektedir (Forsdyke, 2005: 88). Drakon bu cinayet yasasında *ethnikon Athēnaios* ifadesiyle Atinalı kişiye bir vatandaş olarak atıfta bulunur. Attika’nın tam yetkili sakinini belirtmek için *Athēnaios* teriminin görünüşte yeni kullanımıyla Drakon Yasası, yeni doğmakta olan bir vatandaşlık anlayışını yaratıyor ve yansıtıyor gibi görünmektedir (Lape, 2010: 10-11). Kanunda, eğer katil haksız yere öldürülürse, katilinin “sanki [katil] bir Atinalıyı öldürmüş gibi” cezalandırılacağı ifadesi geçmektedir. Bu ifadenin altında, herhangi bir Atinalının -hatta bir suçtan suçlu olsa bile- diğer Atinalılara karşı ve yabancılardan farklı bir resmi kimliğe sahip olduğunun ilk belirtisi yatar. Bu durum, “Atinalılar ile Atinalı olmayanlar arasındaki yasal bir ayrımın” mevcut ilk kanıtıdır (Manville, 1997: 81). Bu bakımdan *polis*i meydana getiren Atina vatandaşlarının, diğerleri ile arasındaki ayrımın ilk olarak etnik anlamda ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Atina’yı oluşturan Atina vatandaşlarıydı, bu doğrultuda devlet için hizmet eden vatandaşların korunması ve haklarının savunulması aynı zamanda Atina’nın çıkarlarının korunması demektir. Dolayısıyla bu yasada geçen hükme bakıldığında bir Atinalının, kendi devleti tarafından korunmaya alındığını söyleyebiliriz. Bunun dışında hakları veya yükümlülükleri kesin olarak tanımlanmış bir vatandaşlıktan henüz söz edemeyiz.

Vatandaşlık kavramını kurumsallaştıran ve inceleyen antik Yunan siyasi lideri Solon (Román, 2010: 22), MÖ 594’te klasik vatandaşlık sisteminin resmi başlangıcını oluşturan birtakım reformlarda bulundu (Aristoteles, *Atinalıların Devleti*, 5.1,6; Blok, 2017: 108; Reiter, 2013: 44; Manville, 1997: 124). Vatandaşların kamusal alana katılımını artıran Solon, tüm vatandaşların adalete erişimini sağlayan ve onları yargı sorumluluğuna dahil eden, hukukun kesinliğini ve geniş tabanlı bir adalet sistemini, ayrıca iyi işleyen bir *poliste* geleneksel sosyal ve politik yaşam biçimi olan *eunomiayı* (iyi düzen) kurmayı amaçladı (Arnason vd., 2013: 330-331; Plutarkhos, *Solon*, 1967, XVI.1-2,447). Solon’un, vatandaşı vatandaş olmayandan ayıran bu yasasına göre bir Atinalı mülk olarak satılamaz veya alacaklı kararıyla sürgüne gönderilemezdi (Manville, 1997: 133). Ayrıca Atinalıların köleleştirilmesini yasaklayan yasa, bu nedenle vatandaş kimliğine üstü kapalı etnik içerik ekleyerek Atinalılık ile vatandaş kimliği arasında yakın bir ilişkiyi teşvik etti (Lape, 2010: 13). Solon *politeiası* içerisinde kurulan *tele* sistemi, ilk kez Attika’nın tüm özgür erkek nüfusunu kucaklayan ve özgür olmayan sakinler karşısındaki ayrımı resmileştiren, vatandaşların hak ve sorumluluklarını belirten bir sistemdi (Manville, 1997: 217). Bu doğrultuda belirli kriterleri karşılayan tüm Attika sakinlerine - mülkü olmayanlara dahi - vatandaşlık statüsü ve koruma sağlayan yasa koyucu (Raaflaub vd., 2007: 186), Attika nüfusunu siyasi, askeri ve ekonomik anlamda servete dayalı (topraklarının sağladığı ürün miktarına göre) dört mülkiyet sınıfına ayırdı (Arnason vd., 2013: 332; Román, 2010: 22; Ober, 2000: 44; Hammer, 2015: 30). Atinalı erkekleri, topraklarından (veya eşdeğeri) yıllık gelirin 500, 300, 200 veya 200’den az “ölçü” (yaş veya kuru) olmasına bağlı olarak *pentakosiomedimnoi* (beş yüz kileliler), *hippeis* (atlılar), *zeugitai* (erler) veya *thetes* (işçiler) gruplarına yerleştirdi (Plutarkhos, *Solon*, XVIII.1-2,451; Aristoteles, *Atinalıların Devleti*, 7.3,9; Manville, 1997: 144; Heater, 2007: 37). Temel hakların tesis edilmesi için haksızlığa uğrayan kişi adına her yurttaşa, dava açma (Plutarkhos, *Solon*, XVIII.3-5,453; Aristoteles, *Atinalıların Devleti*, 4.4,6; Hammer, 2015: 30) ve yasal tazminat talep etme ayrıcalığı verdi. Temyizlerin görülmesi için (*ephebis*) çok sayıda vatandaşa yargılama yetkisi veren yeni bir halk mahkemesi (*dikasteria-beliaia*) yarattı (Reiter, 2013: 47; Wood, 2017: 46; Arnason vd., 2013: 182-331). Öte yandan Plutarkhos’a göre Solon, sadece kan davası nedeniyle kalıcı olarak sürgün edilenlere ve ailesiyle birlikte bir zanaatta (*tekhnē*) çalışmak veya ticaret yapmak için Atina’ya gelenlere vatandaşlık vermiştir (Plutarkhos, *Solon*, XXIV.2,471; Blok, 2017: 109). Yasa koyucunun bu girişimleri, vatandaşların kabaca eşit olduğu inancını somutlaştıran daha resmi bir “vatandaş devlet” olgusu yaratma konusunda oldukça önemliydi (Arnason vd., 2013: 182-333).

Solon’un, muhtemelen devam eden toplumsal sorunları çözmek amacıyla yaptığı bu reformlar, Atina vatandaşlığını somut bir temele oturtan ilk girişimdi. Vatandaşları sınıflara ayırarak, onlara sorumluluk vererek ve sahip oldukları hakları belirterek ilk kez kurumsallaştırılmış bir vatandaşlık anlayışı geliştirmiştir. Yaptığı bu yeniliklerle *polis* için olabilecek en iyi düzeni kurmak istediğini söyleyebiliriz. Bu yasa ile bir Atinalının net bir şekilde koruma altına alındığını söyleyebiliriz, ancak Atina halkı içerisinde sadece erkeklerin vatandaş olarak tanımlanması ve bununla yetinilmeyip onların da zenginliklerine göre bir ayrıma uğraması, vatandaşların kendi içerisinde bile eşit olmadığı bir durum yaratmıştır. Üstelik vatandaşların geliri ile ödedikleri vergilerin miktarı ve

aldıkları görevlerin önemi büyük olasılıkla birbirine paraleldi. Bu duruma dayanarak ekonomik anlamda yapılan bu sınıflandırmanın, soya dayalı üstünlüğü ortadan kaldırdığı söylenebilir. Ancak ekonomik kaygıların gözetilmesi nedeniyle, toplum içerisinde tam anlamıyla bir eşitlik sağlanamamıştır. Yoksul vatandaşların zengin vatandaşlar tarafından ezilmemesi amacıyla sağlanan dava açma, tazminat talebinde bulunma veya temyiz gibi hakların, az da olsa bu açığı kapattığı iddia edilebilir. Durum böyle olunca toplumdaki huzursuzluğun ve sorunların devam etmesi muhtemelen kaçınılmaz olmuştur. Öte yandan Plutarkhos, Atina'ya gelen yabancılara vatandaşlık verildiği iddiasında haklıysa, artık etnik bir vatandaşlıktan bahsedemeyiz. Atina yönetiminin ekonomik çıkarlar gözeterek böyle bir davranışta bulunduğu kuvvetle muhtemel olsa da sonuç olarak Atina vatandaşlığının etnik bir kimlik olmaktan çıktığını ve Atinalı olmayanlara da kapılarını açmaya başladığını söyleyebiliriz.

Peisistratos MÖ 546/5'te, tiran (*turannos*) olduktan sonra Solon *politeiasının* mirasını devraldı ve *polisin* koruyuculuğunu üstlendi. Peisistratos'un tahta çıkması ve ardından ailesinin güçlü yönetimi, yeni kurulan *polis* ve *politeiayı* baltalamakla tehdit eden bölgesel mücadelelere kesin olarak son verdi (Arnason vd., 2013: 333; Manville, 1997: 161). Bu tiranlık döneminde vatandaşlık uygulaması, birçok Atinalı için biraz daha aşına hale gelmişti. Hanedanlığın sivil ihtişamı, *polis* genelinde vatandaşlık imajının parlatılmasına yardımcı olmuştu (Manville, 1997: 161, 164, 169). Bu bakımdan Peisistratos'un demokratik ilkelere uygun düşmeyen yönetimine rağmen Atina'ya parlak bir dönem yaşatması, Atina vatandaşlığına da değer katmıştır diyebiliriz. Bu duruma bakarak toplumsal barışın ve zenginliğin, vatandaşlığın gelişimi için uygun bir ortam yarattığı çıkarımı yapılabilir.

MÖ 510'da Peisistratos hanedanlığının devrilmesinden sonra İsağoras ve Alkmaeonid hanedanından Kleisthenes arasındaki mücadelede İsağoras ve Spartalı destekçilerinin girişimleriyle pek çok kişinin vatandaşlık haklarını kaybettiği bir *diapsephismos* (veya *diapsephisis/seis, dokimasia*, vatandaşlık incelemesi-vatandaş listelerinin gözden geçirilmesi) başlatılmıştı (MÖ 510/9) (Aristoteles, *Atinaların Devleti*, 20.1,23; Wood, 2017: 47; Asmonti, 2015: 81; Raaflaub vd., 2007: 86; Manville, 1997: 174-176, 184; Forsdyke, 2005: 88). Yapılan bu incelemenin, Atina tarihindeki ilk vatandaşlık incelemesi olması muhtemeldir. Zira daha eski tarihli bir incelemeden söz edilmemekte ve bununla ilgili günümüze ulaşan herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bu doğrultuda vatandaşlık hakkına sahip olanları kısıtlayarak siyasi gücü, küçük ve homojen bir Sparta yanlısı seçkinler grubuna devrederek mevcut anayasayı (Solon-Peisistratos yasaları) daraltmaya çalışmışlardı (Raaflaub vd., 2007: 86). Buna karşı Kleisthenes, siyasi gücü ve vatandaşlıkla ilgili kararları insanların eline bırakacak ve siyasi katılımın kapsamını genişletecek yasama girişimleri vaat ederek *demosun* (çoğ. *demoi*. Genel anlamıyla halk veya halkın yaşadığı bölge, köy, mahalle) güvenliğini kazandı (Manville, 1997: 185; Raaflaub vd., 2007: 87). Aslında Kleisthenes'in bu mücadeleyi kazanması için Atina halkına vaatlerde bulunmasına gerek olmadığı düşünülebilir. Çünkü gelişmeye başlayan Atinalılık anlayışının da etkisiyle Sparta yanlısı bir yönetim, yüksek ihtimalla Atina halkı tarafından kabul görmeyecekti. Ancak desteklenmesi daha olası olan Kleisthenes'in sunduğu bu vaatler, halk üzerinde daha teşvik edici bir etki yaratarak onun daha hızlı bir zafer kazanmasını sağlamış olmalıdır. Kleisthenes'in kabile sistemi ve *polisin* yönetimi konusunda gerçekleştirdiği reformlarının bir sonucu olarak Atina vatandaşlığı önemli ölçüde genişletildi (Blok, 2017: 116; Asmonti, 2015: 81; Raaflaub vd., 2007: 89; Asmonti, 2015: 81). Zira mücadele sürecinde Kleisthenes'in kanadına katılan çok sayıda yabancı ve köleye vatandaşlık hakkı verildiği (Aristoteles, *Politika*, III.1275b,91; Kıran, 2019: 358; Asmonti, 2015: 81-86; Champion, 2008: 90), (*ephyletense ksenous kai doulous metoikous*), ayrıca *diapsephismos* sırasında vatandaşlığını kaybedenlere de çıkarılan aflu haklarının geri verildiği bilinmektedir (Manville, 1997: 147-172, 186, 192; Balot, 2013: 168-169; Champion, 2008: 90; Papageorgiou, 1997: 15; Blok, 2017: 183). Solon döneminde de yabancı ve kölelere vatandaşlık verildiği iddiası göz önünde alındığında, Atina vatandaşlığının etnik olma niteliğini daha çok kaybettiğini söylemeliyiz. Bu doğrultuda, Atina vatandaşlığı bünyesine ötekilerin dahil edilerek Atinalılaştırılmasından bahsedebiliriz. Zira aslında Atinalı olmayan bu yeni vatandaşlar için de Atinalı terimi kullanılacaktı.

Solon yasaları üzerine oluşturulan Kleisthenes reformları, Atina'da zenginlik ve soyluluktan doğan sınıf farkını kaldırıp vatandaşlar arasında siyasi statü eşitliğini tesis ederek radikal bir halk egemenliği anlayışı getirdi. Atina anayasasını daha demokratik bir temele oturttuğu için ve böylelikle Atina demokrasisinin örgütsel temelini oluşturan Kleisthenes, bugün "Atina demokrasisinin babası" olarak anılmaktadır (Raaflaub vd., 2007: 173; Yetiş, 2015: 2; Hüner, 2013: 1; Aktan ve Hallier, 2021: 7; Güzel, 2018: 217; Hammer, 2015: 13; Wood, 2015: 120). Bu durumun, yoksulların da *polisin* geleceği konusunda alınan kararlarda söz sahibi olup etkili olmasını sağlayarak Atina vatandaşlığına daha demokratik bir özellik kattığını ve vatandaş kitlesini daha da genişlettiğini

söyleyebiliriz. Attika'yı 10 *phulēye* (kabile) ayıran Kleisthenes, her bir *phulēyi* üçer *trittusa* (üçte bir bölüm) böldü (toplamda 30 *trittus* oluştu), sonrasında ise kıyı (*paralia*), şehir (*astu*) ve iç kesimlerden (*mesogeia*) birer *trittus* alıp üçer şekilde birleştirerek 10 kabile oluşturdu (Aristoteles, *Atinaların Devleti*, 21.1-4,24-25; Arnason vd., 2013: 230; Aktan ve Hallier, 2021: 8; Karayel, 2000: 49-50; Hammer, 2015: 31; Arnason vd., 2013: 334; Manville, 1997: 189; Wood, 2017: 48; Heater, 2007: 39; Asmonti, 2015: 81-82; Lape, 2010: 14). Bu doğrultuda yeni vatandaşların yaratılmasında etnik-kan bağılıkları yerine sivil bir kimlik inşa edilmiş ve yurttaşlar, oluşturulan bu *dēmos*larda (kalıplaşmış şekliyle *deme*. köy-mahalle) heterojen bir yapıda örgütlenmiştir (Ağaoğulları, 2013: 38; Reiter, 2013: 47; Asmonti, 2015: 82; Heater, 2007: 38; Gross, 1999: 24; Hammer, 2015: 32). Bu bağlamda toplumda devam eden sorunların ve ayrılıkların ortadan kaldırılması amaçlanmış olmalıdır. Sonuç olarak siyasi vatandaşlık adı verilen, kabileden ziyade devletle ilişkili yeni bir tür vatandaşlık doğmuş (Gross, 1999: 25) ve bu siyasi kimlik, yabancılar da dahil olmak üzere akrabalık bağları ne olursa olsun *dēmosun* neredeyse tüm sakinlerine *ius solvye* (toprak esası) göre verilmiştir (Gross, 1999: 24-28; Reiter, 2013: 50; Papageorgiou, 1997: 68). Bundan sonra vatandaşlığın soyluluk, akrabalık ve mülkiyete değil de bir bölgeye dayandırıldığı bu uygulama ile yabancılar ve kölelere de vatandaşlık verilmesi, o dönem için oldukça demokratik bir hareket olarak nitelendirilebilir. Ancak bu genişlemenin ardından, daha sonraki yabancıların ve kölelerin Atina vatandaşlığına erişimlerinin tekrardan engellenmesi, bunun tek seferlik demokratik bir uygulama olarak kalmasına neden olmuştur. Bu bağlamda vatandaşlığın daha önceki dışa kapalılığına tekrardan devam ettiğini söyleyebiliriz. Kleisthenes ayrıca yeni vatandaşlar eskilerinden ayırt edilemesin diye akrabalık ya da kabile isimlerini, *dēmotikon* (*dēmosun* adı) denen ait oldukları asıl bölge isimleriyle değiştirdi (Wood, 2017: 49; Gross, 1999: 25; Lape, 2010: 15). Diğer bir deyişle erkek vatandaşlar, babalarının adı yerine *dēmos*larıyla tanınacaktı (Aristoteles, *Atinaların Devleti*, 21.4,25; Manville, 1997: 157-192). Bu uygulamadaki muhtemel amacın yeni vatandaşların dışlanmasını engellemek, yeni ve eski vatandaşlar arasında çatışmayı önlemek ve iki grubun kaynaşmasını sağlamak olduğu iddia edilebilir. Bundan sonra *dēmosa* kabul işlemi, vatandaşlığın resmi işareti oldu (Lape, 2010: 15). Reformlara göre, Atinalı vatandaşlar düzenli olarak ve belirlenmiş prosedürlere göre kendi mahallelerinin *dēmarkhosu* (idari amir, şef) gözetiminde kaydedilip silinebiliyordu. Böylelikle Atina tarihinde ilk kez tek tip bir üyelik sistemi mevcut oldu ve Attika'daki bir *dēmosa* ait olmak, zamanla kalıtsal hale geldi (Manville, 1997: 188, 192, 194; Gaeta, 2004: 476; Aristoteles, *Atinaların Devleti*, 21.5,25). Vatandaş listelerine ulaşabilen ve bunlar üzerinde değişiklik yapma yetkisi ve imkânına sahip olan *dēmarkhos*ların bu listeleri tahrif etmediğini iddia edemeyiz. Zira rüşvet veya tehdit gibi nedenlerle böylesi bir davranışta bulunmuş olabilirler. Ayrıca zaman içerisinde geliştirilen yeni bir sistemde, yabancı ve kölelerin vatandaşlığa alınarak *dēmos*lara kaydedilmesi ve bunun zamanla kalıtsal hale geldiğinin iddia edilmesi, ayrıca bundan sonraki yabancı ve kölelerin vatandaşlığa alınmaması bir çelişki ve bir yapaylık oluşturmaktadır. Öte yandan Kleisthenes'in getirdiği Ostrakismos Yasası ile *polis* için ciddi bir tehdit olarak kabul edilen herhangi bir Atinalı, vatandaşlık ya da mal kaybına uğramadan bir süreliğine sürgüne gönderilebiliyordu (Aristoteles, *Atinaların Devleti*, 22.1,25; Hammer, 2015: 32-196). Bununla birlikte Atinalılar tarafından demokrasilerinin kurucusu olarak görülen Kleisthenes, kurmuş olduğu "protodemokrasi"sinde tüm vatandaşlara haklar vererek *isonomia* (siyasi eşitlik, kanun önünde eşitlik) ve *isēgoria* (konuşma eşitliği) kavramlarını öne çıkarmıştır (Hunt, 2018: 35; Arnason vd., 2013: 335; Hammer, 2015: 32; Manville, 1997: 199). Bu gelişmelere bakacak olursak Kleisthenes'in geliştirdiği vatandaşlık anlayışının, günümüz vatandaşlığına oldukça yakın olduğunu söyleyebiliriz. Benimsenen ilkeler ise eski uygulamalara nazaran daha eşitlikçi, adaletli ve demokratik bir tutum izlendiğini göstermektedir.

Ephialtes ve Perikles liderliğindeki bir grup politikacı, MÖ 462/1'de vatandaşlar arasında gerçek siyasi eşitliği tesis etmeye yönelik aldıkları önlemlerle soyluların siyasi gücünü felce uğratacak şekilde (Reiter, 2013: 49; Arnason vd., 2013: 336) Areopagos meclisinin yetkilerini azalttı ve onu, ana siyasi güçlerinden yoksun bıraktı. Bu yetki ve sorumluluklar, tüm *dēmosu* temsil eden kurumlar olan Beşyüzler Meclisi'ne (*boulē*), meclise (*ekklesia*) ve hukuk mahkemelerine (*dikastēria*) devredildi (Aristoteles, *Politika*, II.1274a,86; Aristoteles, *Atinaların Devleti*, 25.1-4,30 ve 26.1,30; Arnason vd., 2013: 336; Kinzl, 2006: 396). Ayrıca belirli memurlar, meclis üyeleri ve yargıçlar için ücret uygulamasının getirilmesiyle (Arnason vd., 2013: 337) alt sınıf vatandaşların, zamanlarını topluma hizmet ederek geçirmeleri sağlanarak vatandaşlık yeniden tanımlandı (Kinzl, 2006: 396). Bu açıklamalara göre siyasi alanda soyluların geniş yetkilere sahip olması, muhtemelen yoksul vatandaşların lehine kararlar alınmasını engelliyordu. Bu durum süreç içerisinde dayanılmaz bir hal almış olmalıdır ki karşı tepkinin gelmesi gecikmemiştir. Ayrıca getirilen ücret uygulaması ise hem siyasete katılımı artırmış hem de yoksul vatandaşların yaşam koşullarını iyileştirmiş olmalıdır.

Perikles döneminde *polis*lerde vatandaşlık, zor kazanılan önemli bir statü olmuştur. Zira MÖ 451’de Antidotos’un *arkhôn*luğu döneminde, Perikles tarafından ilan edilen yasayla birlikte vatandaşlık ancak “Atinalı” vatandaş statüsündeki erkek ve kadının meşru evliliklerinden doğan “erkek” çocuklar için mümkün hale getirilmiştir (Aristoteles, *Atinalıların Devleti*, 26.3,31; Champion, 2008: 90; Sealey, 1987: 126; Asmonti, 2015: 127-128; Robinson, 2011: 75; Manville, 1997: 216; Miller, 2018: 43; Arnason vd., 2013: 230; Hüner, 2013: 3). Plutarkhos’a göre Perikles, siyasi kariyerinin zirvesindeyken ve resmi evliliğinden doğan oğulları olduğunda bu şartları taşıyan yasayı önermiştir (Plutarkhos, *Pericles*, XXXVII.3-4,108; Rhodes, 2006: 56; Plessis, 2013: 11). Bu yasanın, vatandaşlığı ırkçı bir hale getirdiği çıkarımlarına yol açsa da vatandaş sayısındaki artışı önlemek amacıyla çıkarıldığı iddia edilmiştir (Ando, 2019: 35; Hammer, 2015: 73; Papageorgiou, 1997: 122-123). Nitekim vatandaşlık daha fazla hak, ayrıcalık ve yetkiyle donatıldığında ona sahip olanlar için değerli olmuş, vatandaşlığı isteyen herkese vermek değerini düşüreceği için de Attika’da yaşayan nüfusun sadece yüzde 10 ile 20’si gibi bir azınlığın vatandaş olduğu kapalı bir topluluk yaratılmıştı (Miller, 2018: 58; Reiter, 2013: 51-55). Bu bakımdan yasanın, yurtdışına gönderilen *kleroukchos*lar (kolonilerde ikamet eden Atina vatandaşları), askeri görevliler veya siyasi temsilcilerin yabancı kadınlarla evlenmelerini engellediği (Papageorgiou, 1997: 122-124; Reiter, 2013: 52; Rhodes, 2006: 55; Karaman, 2019: 52-53) veya Attika’daki Atinalı olmayan geçici yabancıların (*ksenoi*, tek. *ksenos*) ve yerleşik yabancıların (*metoikoi*, tek. *metoikos*. Bu kelimenin, çeviri ve araştırma eserlerde *metik* ve *metek* şeklinde de yazıldığı görülmektedir) vatandaş topluluğuna dahil edilmesinin önlenerek imtiyazların güvence altına alındığı varsayılabilir (Manville, 1997: 217; Reiter, 2013: 51). Öte yandan Thoukudides’in eseri “Peloponnesos Savaşı”nda geçen ve Perikles’in, Atina vatandaşlığına övgü yaptığı cenaze konuşması, Atina vatandaşlarının kimliğini şekillendirmede merkezi bir öneme sahiptir. Gücün, çoğunluğun elinde olduğu için Atina anayasasının *demokratia* olduğunu ve Atinalıların sorumlu vatandaşlardan oluşan, eşitlik ve liyakatin ön planda olduğu dengeli bir topluluk olduğunu belirtir (Thoukudides, II.XXXV-XLVI; Asmonti, 2015: 121-122; Heater, 2007: 41; Karaman, 2019: 26). Bu açıklamaya dayanarak Atina’nın yönetim şeklinin ilk defa doğrudan söylendiğini görüyoruz. Ayrıca vatandaşlığın oldukça önemli hale gelmesinden dolayı bu ayrıcalıklar paylaşılmak istenmemiş olabilir. Tek bir ebeveynin Atinalı olması yeterli bir koşul olarak kabul edildiğinde vatandaş sayısının oldukça hızlı artması elbette kaçınılmaz olacaktı. Bu durumda alınan önlemler doğal karşılanabilir. Alınan tedbirler neticesinde istenen şekilde vatandaşlığın yayılması yavaşlarsa da bu uygulamanın, rüşvet veya tehdit yoluyla yapılabilecek sahte vatandaşlık vakaları gibi istenmeyen sorunlar doğurduğunu söyleyebiliriz.

Philokhoros (MÖ 3. yüzyıl Yunan tarihçisi) ve Plutarkhos MÖ 445/4 yılında birçok sahte vatandaşın ifşa edildiği bir olaydan bahsetmektedir (Diller, 1935: 306; Hammer, 2015: 33). MÖ 445/4’te Mısır Kralı Psammetikhos’un, Atina halkına hediye ettiği kırk bin ölçek tahıl vatandaşlar arasında paylaştırılacağı zaman kayıtlar kontrol edilmiş, on dört bin kırk kişinin vatandaşlığının teyit edilmesinin yanı sıra gelen ihbarlar sonucunda Perikles yasasına göre yasadışı doğmuş, vatandaş olmamasına rağmen bir şekilde listeye adını yazdırmış beş bine yakın kişi vatandaşlığını kaybederek kayıtlardan silindi ve köle olarak satıldı (Plutarkhos, *Pericles*, XXXVII.3-4,108; Kears, 2013: 157; Rhodes, 2006: 56; Karaman, 2019: 25; Balot, 2013: 169; Champion, 2008: 90). Bahsedilen tahıl hediyesinin kesin olarak hangi nedenden gönderildiği hakkında bir bilgimiz bulunmamakla birlikte antik kaynaklar da bu konuyla ilgili detaylı bilgi vermemektedir. Ancak meydana gelen bir kıtlık nedeniyle gönderilmiş olabileceği düşünülebilir. Buna karşın verilen tahıldan “hediye” olarak bahsedilse de bunun, durduk yere değil de bir şey karşılığında verilmiş olması gerektiği daha akla yatkın görünüyor. Ayrıca tahıl bakımından zengin olduğu bilinen Mısır’ın, hediye olarak tahıl göndermesi ise şaşırtıcı değildir. Diğer yandan MÖ 430 ile 403 yılları arasında Peloponnesos Savaşı (MÖ 431-404) ve Sicilya felaketi (MÖ 415-413) esnasında meydana gelen veba ve can kaybından dolayı Perikles’in vatandaşlık kanununda birtakım değişiklikler yapıldı. Her iki meşru (vatandaş) çocuğu (Ksanthippos ve Paloros) vebadan ölen (MÖ 430/429) Perikles’in, bu olaydan dolayı kendi koyduğu yasaları ihlal ederek MÖ 429’da *metoikos* bir kadın olan Aspasia’dan doğan çocuğunun vatandaş yapılmasına izin verdiği ve aynı durumda olan pek çok Atinalıyı da memnun edecek düzenlemeler yaptığı iddia edilmektedir (Kennedy, 2014: 17-74; Rhodes, 2006: 55; Karaman, 2019: 25; Reiter, 2013: 53). Meydana gelen bu felaketler sonucu meşru çocuklarını kaybeden kişiler, pek çok sorunun yanı sıra özellikle miras konusunda sıkıntı yaşamış olmalı. Zira miras devralmak için de vatandaş olmak gerekliydi. Miras devredecek kimse olmadığında muhtemelen tüm mülkler devlete kalacaktı. İstenmeyen bu duruma çözüm getirmek için yeni yasa önerileri verilecekti. Tüm vatandaşların bu sorundan muzdarip olduğu düşünüldüğünde, önerilerin kolaylıkla kabul edildiğini söyleyebiliriz. Karma evliliklerden doğan çocukların kısıtlama olmaksızın vatandaş olmasına izin veren bu istisnadan sonra MÖ 403’te Otuz Tiran’ın devrilip demokrasinin yeniden tesisıyla birlikte vatandaşlık yasası

tekrardan daha sıkı şekilde yürürlüğe koyulmuştur (Karaman, 2019: 19-43; Wood, 2017: 65). Dördüncü yüzyılda ek yasalarla karma evlilikler suç haline getirilip resmi cezalar uygulandı. Buna göre evlilik statüsünden yoksun biriyle evlenen erkek vatandaşlara bin *drakhmē* (Eski Yunan para birimi) para cezası verilecek olup eşleri ise köle olarak satılacaktı. Meşru evliliklerle vatandaş olmayanları vatandaşlarla evlendirmeye çalışan Atinalı erkekler ise mallarını kaybedip haklarından mahrum edilecekti (*atimia*, vatandaşlık haklarından-imtiyazlardan mahrum bırakılma) (Rhodes, 2006: 55; Lape, 2010: 22-23). Bu uygulamalara bakacak olursak vatandaşlığın ihtiyaçlar ve çıkarlar doğrultusunda zaman zaman daraltıldığını veya genişletildiğini görebilmekteyiz. Ayrıca Atinalı olmayanlarla evliliğin yasaklanması ve birtakım yaptırımların uygulanması ile, bu tür evliliklerin sonlandığını söyleyemesek de azaldığını iddia edebiliriz.

Atina'da Vatandaş Olmayanlar

Antik Atina'da Aristoteles'in de belirttiği gibi aristokrasiden de olsa Atinalı kadınlar ve kızlar, özgür olmalarına karşın yabancılar, çocuklar ve köleler "öteki" olarak görüldüğü için vatandaş sayılmaz ve bu yüzden yönetime katılamazdı (Ober, 1999: 162; Yazıcı, 2021: 3; Aydoğdu, 2019: 4741-4744; Troy, 2015: 1; de Coulanges, 2011: 188; Asmonti, 2015: 55; Blok, 2017: 33-35).

Öncelikle çocukların statüsüne baktığımızda yalnız erkek çocukların yaşları itibariyle sınırlandırılmış vatandaş olduklarını ve ancak yetişkinlik yaşı olan 18 yaşına geldiklerinde vatandaş haline geldiklerini görüyoruz. Erişkinliğe gelmeden önce yasal olarak bir *kurios* (koruyucu, baba) bağlıydılar (Aristoteles, *Politika*, III.1278a,96 ve I.1260b,48; Manville, 1997: 13). Solon kanunlarına göre anne babası evli olan çocuklar meşru sayılırdı. Perikles Yasası'ndan (MÖ 451/0) önce, bir çocuğun babasının Atinalı olması onun vatandaş olması için yeterliyken bu yasayla birlikte hem anne hem de babası Atinalı olan çocuklar geleceğin vatandaşları sayıldı (Philips, 2013: 175-179). Bu durumda bir yabancıdan olan çocukların vatandaş ve dolayısıyla resmi varis sayılmadığı ve bu yüzden onlar için *gnēsios* (meşru) ve *nothos* (gayrimeşru) terimlerinin kullanıldığı görülür (Balot, 2013: 276; Lape, 2010: 6; Patterson, 1990: 42-43; Philips, 2013: 175; Papageorgiou, 1997: 47). Her iki ebeveynin Atinalı olma zorunluluğunun getirilmesi, vatandaş nüfusunu etkilediği kuşkusuzdur, ayrıca karma evliliklerin sayısının az olmadığı varsayıldığında, bu uygulamanın büyük tepki aldığı iddia edilebilir. Öte yandan vatandaş olmayanlarla evlendirilen çocukların ebeveynleri, vatandaşlık haklarını ve mülklerini kaybederdi. Buna rağmen hiçbir ebeveynin çocuklarını vatandaş olmayanlarla evlendirmedeğini söyleyemeyiz. Ayrıca bir vatandaş tarafından evlat edinilen bir çocuğun yine vatandaş olması gerekli olup evlat edinildikten sonra önceki babasıyla yasal ilişkisi tamamen kopar ve yeni ailesinin *dēmosuna* dahil olurdu (Hin, 2010: 13; Philips, 2013: 177). Bu doğrultuda çocukların, vatandaşlık için gerekli yetilere sahip olmadığından dolayı vatandaş olarak görülmedikleri ve vatandaşlığa başvuracak yaşa gelene kadar her konuda kendilerini savunacak bir koruyucuya ihtiyaç duydukları söylenebilir. Kız çocuklarının ise yetişkinlikte dahi vatandaşlık haklarını aldıklarını gösteren hiçbir kanıt yoktur.

Yunan *polisinde* cinsiyete göre de algılanan vatandaşlık statüsü ve bunun beraberinde getirdiği siyasi görevlerde bulunma ve mülkiyet hakları kadınlara verilmezdi. Aslında Atinalı olmalarına rağmen vatandaşlık haklarından mahrum edilen kadınlar sadece "vatandaş babaların kızları" olarak görülüyordu (Palaiologou, 2011: 269; Blok, 2017: 3; Nadareishvili, 2003: 175). Özgür insanlar olmasına rağmen Atinalı kadınlar da çocuklarda olduğu gibi bir *kurios* (baba veya koca) aracılığıyla *polise* aittiler (Aristoteles, *Politika*, I.1260b,48; Bamanie, 2016: 6; Manville, 1997: 13). Erkeklerin sahip olduğu müzakere, yargı ve yönetim, meclise katılma, jüri ve meclis üyeliği yapma, oy kullanma, varis olma, yargıçlık yapma, sözleşme yapma, evlilik ve boşanmada bağımsız hareket etme gibi haklara sahip değillerdi. Herhangi bir konuda mahkemeye başvurma hakları olsa da burada onlar adına konuşacak, onları savunacak ve temsil edecek bir *kurios* ihtiyaçları vardı (Cuchet ve Doherty, 2016: 197; Manville, 1997: 13; Nadareishvili, 2003: 184; Palaiologou, 2011: 269; Raaflaub vd., 2007: 130). Öte yandan kadınlar için kullanılan "*astē*" (özgür, meşru, şehirli) terimi, aslında onların birtakım medeni haklara sahip olduğu iddiasını ortaya koyuyor. Ayrıca bu terimin kullanıldığı kadınların dini ritüellere katılabildikleri, rahibelik gibi görevlerde bulunabildikleri ve kaçırılma veya satılma gibi konularda hukuki anlamda korundukları görülür (Bamanie, 2016: 6; Nadareishvili, 2003: 184-185; Palaiologou, 2011: 269; Mavrogordatos, 2014: 37). Pek çok kaynakta varis olamayacağı belirtilen kadınların, mülkün aile içinde kalması için bir akrabayla evlendirildiğini belirten kaynaklar da bulunmaktadır (Rhodes, 2006: 56). Bu doğrultuda kadın mirasçı ve dul kadınların haklarından *arkhōn epōnumos* (görev yaptığı yıla adını veren birinci *arkhōn*. *Arkhōn*: yönetici-yargıç) sorumlu olup vatandaşların (*astē-astos*) yabancı kadın ve erkeklerle (*ksene, ksenos*) evlenmesi yasaklanmış ve buna uymayanların *atimia*, yani vatandaşlık

hakkı dahil birtakım haklardan mahrumiyet ile cezalandırılma uygulaması ortaya çıkmıştır (Sina, 2016: 428; Patterson, 1990: 44; Hammer, 2015: 176). Ayrıca zina yapan kadınlar boşanmak mecburiyetinde olup sadece dini ve sosyal alanlarda sahip olduğu haklarını da kaybederdi ve kaybettiği bu haklara aykırı davranışlar fiziksel olarak cezalandırılırdı (Nadareishvili, 2003: 184; Hammer, 2015: 176). Perikles Yasası ile birlikte Atinalı kadınlar, tam anlamıyla olmasa da *polis*in katılımcıları olarak kabul edilip vatandaşlık aktarıcıları olarak diğer kadınlardan daha önemli hale geldi. Ancak buna rağmen *dēmos* listelerine alınmadıkları belirtilmektedir (Faraguna, 2014: 174; Bamanie, 2016: 6; Nadareishvili, 2003: 185). Bu açıklamalara dayanarak kadının vatandaş olmadığı iddia edilse de kamusal alandaki dini faaliyetlerde görevlendirilmeleri, kaçırılıp satılmaya karşı korunmaları gibi sahip olduğu az sayıdaki bu haklar, onun sınırlı bir vatandaş olduğunu göstermektedir. Yabancı kadınlarla evliliğin yasaklanması ile, bu kurala herkesin uyduğu anlamı çıkarılamaz. Bunun yanı sıra sınırlı da olsa Atinalı bir kadına verilen hakların, onu yabancı bir kadına karşı daha ayrıcalıklı kıldığı söylenebilir. Öte yandan Perikles'in yürürlüğe koyduğu yasaya göre hem annenin hem de babanın Atinalı olma gerekliliği, açıkça belirtilmese de annenin vatandaşlığının kabulü anlamına gelmektedir. Ancak muhtemelen yeterli görülmeyen kadının, aynı zamanda Atina toplumunda hep göz önünde olması uygun görülmediği için vatandaşlık haklarını kullanması engellenmiştir.

Attika'da göçmen veya yerleşik yabancı olarak tabir edilen *metoikos*lar, vatandaş olmayan ancak *metoikia* denen yasal statüye sahip yabancıydı (Lape, 2010: 47; Manville, 1997: 206; Kears, 2013: 16). Bunlar başka yerlerden gelerek Atina'ya yerleşen ve resmi kayıtları yapılan özgür insanlar olmasına rağmen vatandaşlık hak ve onurlarından yararlanamayan ancak yine de diğer yabancılara göre biraz daha imtiyazlı bir gruptu. Atina'ya göç eden yabancıların yanı sıra kölelikten azat edilmiş kişilerin, vatandaşlığını kaybeden Atinalıların ve bunların soyundan olanların da *metoikos* statüsünde değerlendirildikleri görülmektedir (Gray, 2016: 196; Rhodes, 2006: 57; Croix, 2014: 120; Lape, 2010: 47; Kışlalı, 1984: 66; Kears, 2013: 18, 28, 34). Siyasi hakları, mülk edinme ve vatandaşlarla evlenme hakları olmayan *metoikos*lar yeterince zengin oldukları takdirde dini sorumluluklar alabiliyorlardı (Manville, 1997: 11; Raaflaub vd., 2007: 126; Sina, 2016: 428-429; Kışlalı, 1984: 66; Gross, 1999: 22). Ayrıca vatandaşlarla evlenmeleri yasaklanmış olsa da herkesin bu kurala uyduğunu söylemek akla yatkın değildir. Ev veya arazi kiralayabilen *metoikos*ların sadece Atinalılara verilen mülkiyet hakkını (*enktesis-gēs enktēsis*) bazen alabildikleri de görülür (Ober, 2000: 31; Croix, 2014: 119; Hunt, 2018: 188). Bu doğrultuda yabancıların sahip oldukları zenginliğin onların dini görevlerde bulunmalarını veya Atina'da mülk edinmelerini sağlaması, istenildiğinde vatandaşlıkla ilgili kesin yasalara uyulmadığını göstermektedir. Şehirde doğmuş olsalar da tam vatandaşlığa sahip olmayan yetişkin özgür erkeklerin askeri ve vergi yükümlülükleri vardı. *Metoikion* adındaki bu vergi erkekler için 12 *drakhmē*, kadınlar için ise 6 *drakhmē* idi (Zouboulakis, 2014: 1-3; Gray, 2016: 196-197; Mavrogordatos, 2014: 38; Rhodes, 2006: 57; Kinzl, 2006: 340; Kennedy, 2014: 2; Cohen, 2000: 101). Vatandaşların da sahip olduğu askerlik ve vergi yükümlülüğü gibi uygulamalar yabancılara da dayatılırken, yabancıların vatandaşlık haklarından faydalanamamaları büyük hoşnutsuzluk yaratmış olmalıdır. Bu duruma bakıldığında, daha çok Atina Devleti'nin çıkarlarının düşünüldüğünü söyleyebiliriz. Süreç içerisinde savaşlarda yararlılık gösteren *metoikos*lara vergi eşitliği veya vergi muafiyeti verilmiştir (Ober, 2000: 31; Lape, 2010: 261; Kears, 2013: 166; Kinzl, 2006: 340). *Metoikos*lara sağlanan bu ayrıcalıklar, onları Atina'ya hizmet etmeye teşvik etmesi amacıyla verilmiş olmalıdır. Hukuki anlamda vatandaşlara nazaran dezavantajlı olan *metoikos*lar dava açamıyor, kendilerini savunamıyor, işkenceye maruz kalabiliyor ve bu yüzden de bir *prostatēsē* (yasal koruyucuları) ihtiyaç duyuyorlardı (Asmonti, 2015: 19; Sina, 2016: 445; Román, 2010: 19-20; Gross, 1999: 22; Manville, 1997: 11). Çocuklar ve kadınlarda olduğu gibi yabancıların da hukuki konularda kendilerini savunacak bir yasal koruyucuya sahip olma zorunluluğu, bu sınıfların kendi haklarını savunamayacakları düşüncesiyle getirilmiş olabilir. Vatandaş olmamasına rağmen vatandaş gibi hareket eden yabancılara karşı *graphē ksenias* davası açılırdı. Yerleşik yabancı olan *metoikos* ve geçici yabancı olan *ksenos*ların öldürülmeleriyle ilgili davalar Palladion Mahkemesi'nde görülmekle birlikte yabancılar ve vatandaşlar arasındaki davalara *thesmothetai* (tek. *thesmothētēs*, yasa koyucu *arkhōn*lar) bakardı (Aristoteles, *Atinalıların Devleti*, 57.3,66; Sina, 2016: 430; Kennedy, 2014: 3-12). Ayrıca yabancıların (*metoikos*), vergi sorumluluklarını yerine getirmeyen yabancıların ve şehir için yaptıkları hizmetler karşılığında dost kabul edilen yabancıların (*proksenos*) davaları *polemarkhosun* (askeri işlerden sorumlu üçüncü *arkhōn*) sorumluluğundaydı (Aristoteles, *Atinalıların Devleti*, 58.2-3,67; Kennedy, 2014: 2). Vatandaşlık hakları konusunda, yabancılar ile vatandaşlar arasında veya belki de yabancıların kendi aralarında sorunların meydana gelmesi beklenen bir durumdur. Ancak kaynak yetersizliğinden dolayı bu konuda ayrıntılı bilgiye sahip değiliz.

Vatandaşlık Yasası öncesinde yabancılar vatandaşlarla evlenebilir çocukları da vatandaş statüsünü alabiliyorken bu yasayla birlikte bu tür evlilikler yasaklanmış ve birtakım cezalar getirildiği için nadir görülmeye başlanmıştır (Kennedy, 2014: 6). Bu tür suçlarda yabancılar suçlu bulunursa kendileri ve mülkleri satılırdı; vatandaşlar suçlu bulunursa para cezası alırlardı. Suçu ihbar eden ise elde edilen malın 1/3'ünü alırdı (Gomme, 1934: 137-138; Hin, 2010: 2). Bu konuya örnek olarak ayrıntılarını pek bilmesek de Demosthenes'in aktardığı ve *metoikos* bir kadın olan Neaera ile vatandaş olan Stephanos arasındaki evliliği, sahte olduğu gerekçesiyle (ve *graphē ksenias* suçuyla) mahkemeye taşıyan Apollodoros'un davasını gösterebiliriz (Demosthenes, *Against Neaera*, 38-44, 379-383; Lape, 2010: 221; Zelnick-Abramovitz, 2009: 304). Ayrıca bir adam vatandaşlık almadan önce *metoikos* bir kadınla evli ise vatandaşlık aldığıda karısı da vatandaş gibi kabul edilir, vergi ödemez ve *prostatēse* ihtiyaç duymazdı, ancak boşanınca veya adam ölünce kadın tekrardan *metoikos* statüsüne geçerdi (Kennedy, 2014: 100). Bu bilgiye dayanarak Atinalı kadınların ve Atina vatandaşlığına alınan kadınların vergi ödemediği sonucunu çıkarabiliriz. Oysa ki *metoikos* kadınlar da *metoikos* erkeklerin ödediği verginin yarısı oranında vergi öderdi. Bu uygulamanın vatandaş kadınlar için avantajlı bir durum olduğunu söyleyebiliriz. Diğer yandan istisna olarak bazı topluluklara *epigamia* (vatandaşlarla evlenme hakkı) verildiği ve bu yolla çocuklarının da vatandaş kabul edildiği bilinmektedir (Papageorgiou, 1997: 116-117).

Doğrudan vatandaş olamayan *metoikos*ların vatandaşlık haklarını, Atina'ya yaptıkları hizmetler karşılığında ödül olarak veya gayri resmi yollarla vatandaş listelerine adlarını yazdırarak elde ettikleri görülmektedir. Peloponnesos Savaşı sürecinde ise doğan asker ihtiyacından dolayı verilen hibeler artınca bu durum, vatandaşlığın değerini düşürecekti (Sicilyalı Diodoros, *XIII.97.1.397*; Kennedy, 2014: 2; Kinzl, 2006: 339, 340, 343; Gygax, 2016: 41). Bu doğrultuda Aristoteles'e göre:

"Bazı yerlerde yabancıların sadece belli bir kısmı vatandaşlığa kabul edilirler. Demokrasilerin bazılarında anne ya da babası yabancı olanlar da vatandaş kabul edilir, evlilik dışı çocuklar da aynı şekilde vatandaş olabilirler. Aslında bu durumun temel nedeni vatandaş sayısının az olmasıdır, bu gibi yöntemlerle yeterince vatandaşa ulaşıldığı zaman ülke vatandaş alımını durdurur. Önce köle anne ya da babadan doğanlar, ardından sadece annesi vatandaş olanların çocukları ve en sonunda da hem annesi hem de babası vatandaş olmayanların çocukları vatandaş olarak kabul edilmemeye başlanırlar" (Aristoteles, *Politika*, III.1278a,97).

Atina yönetiminin savaş zamanlarında vatandaşlık haklarını daha fazla kişiye yaydığı göz önüne alındığında, Aristoteles'in bu açıklamasında haklı olduğunu savunabiliriz. Vatandaşlığın zaman zaman genişletilmesi veya daraltılması, muhtemelen Atina vatandaş nüfusunun dengede tutulması için yapılan bir hareketti. Bunun yanı sıra Atina'nın ihtiyaç ve çıkarlarının da bu davranışta etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Attika içerisindeki diğer yabancıları tanımlamak için *barbaros*, *ksenos*, *proksenos* ve *metroksenos* terimleri de kullanılırdı. Yunan olmayanlara *barbaros* denirdi ve bunlar başka ülke vatandaşlarıydı. Atina'da geçici olarak bulunan ve ticarete bulunmak istediğinde *ksenika* denen vergiyi ödeyenler *ksenos* olarak adlandırılırdı (Manville, 1997: 11-134; Cohen, 2000: 101-102; Román, 2010: 19; Gross, 1999: 22). Kendi şehirlerinde bulunan *proksenos*lar, hukuki güvence karşılığı Atina'nın çıkarlarını gözeten yabancıları (Gross, 1999: 22; Manville, 1997: 207). *Metroksenos*lar ise tam vatandaşlık haklarına sahip yabancıları (Kennedy, 2014: 6). Bu terimlerin hepsi yabancı anlamına gelirken, görüldüğü üzere nitelik bakımından farklı anlamlar içermekteydi. Daha çok terimsel olarak bildiğimiz bu statülerin, Atina toplumu içerisinde sahip olduğu haklar veya sorumluluklar hakkında günümüze ulaşan kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca bu statüleri edinmek için sağlanması gereken şartlar veya yapılan prosedürlerle de ilgili ayrıntılı bilgiye sahip değiliz.

Yunan dünyasında özgürlükten yoksun olan ve *doulos* (çoğ. *douloi*) olarak tanımlanan kölelerin ilk dönemlerde borcunu ödeyemeyen Atinalı vatandaşların köle haline getirilmesiyle ortaya çıktığı görülür (Vlassopoulos, 2011: 118-121; Akkoç, 2014: 38). Nüfus olarak en kalabalık grup olan köleler, borç köleliğinin yanı sıra devlet köleliği de yapardı. *Demosioi* olarak adlandırılan ve devletin malı sayılan bu devlet köleleri, devletin idari ve özel işlerinde çalışırlardı. Kamuya ait olan bu köleler, hukuki konularda haklarını savunacak bir *prostatēse* sahip olamazlardı. *Demosioi*, statü bakımından özgür ile köle arasında bir konuma sahipken kölelerin çoğunluğu *metoikos* ve vatandaşların şahsi malıydı (Lang, 2004: 54, 61, 68; Gross, 1999: 21-22; Wood, 2015: 13; Gözlü ve Yılmazcan, 2017: 118, 125, 129; Rhodes, 2006: 57). Her bir yurttaşta 1,5 kölenin denk geldiği en parlak dönemde hemen hemen her alanda çalıştırılan kölelerin bu emeği, yurttaşların siyasi konulara daha fazla zaman ayırabilmelerini sağlamıştır (Akkoç, 2014: 38; Rhodes, 2006: 57; Raaflaub vd., 2007: 130; Kışlalı, 1984: 66). Bir vatandaşa isteği dışında dokunulamazken kölelere işkence edilebilirdi. Siyasi ve kişi haklarından mahrum olan köle ve azatlılar

vergi de öderdi. Herhangi bir konuda güvenceleri, korumaları ve resmi kimlikleri olmayıp her konuda efendilerine bağımlıydı (Manville, 1997: 12; Arnason vd., 2013: 283; Zouboulakis, 2014: 3; Gözlü ve Yılmazcan, 2017: 119; Vlassopoulos, 2009: 349). Peloponnesos Savaşı gibi zor dönemlerde vadedilen özgürlük ve vatandaşlık gibi haklar elde etmek umuduyla askeri hizmetlerde bulunmuşlardır (Hunt, 2018: 123; Raaflaub vd., 2007: 126). Ayrıca onlarla ilgili davalara da *thesmothetēs* bakardı (Aristoteles, *Atinalıların Devleti*, 59.5,68). Ksenophon'a göre Atina'da aynı mesleklerde bulunabilen köle, azatlı, *metoikos* ve özellikle yoksul vatandaşlar arasında görüntü açısından net bir ayırım yapılamadığından dolayı bir Atinalıya vurma ihtimaline karşı köle, azatlı ve *metoikos*lara vurulamazdı. Bu belirsizlikten faydalanıp işkenceden kaçmak veya kimliklerini gizleyerek vatandaşlığa alınmak gibi fırsatlardan dolayı, onların da bu durumdan memnun oldukları söylenebilir. Bu doğrultuda kaynaklarda bu suçtan dava edilen pek çok kişiden bahsedilmektedir (Ksenophon, *Atinalıların Devleti*, 10-12,57; Ober, 2000: 24; Vlassopoulos, 2009: 349, 356, 357, 359, 360; Vlassopoulos, 2011: 124).

Kölelerle ilgili verilen bu bilgiler ışığında bazı açıklamalarda bulunmamız gerekmektedir. Öncelikle borç köleliği ve devlet köleliğini karşılaştırdığımızda, kölelik sıfatını tam anlamıyla karşılayan borç köleliği olduğunu söylemeliyiz. Ekonomik sebeplerle borçlanıp bu borcu ödeyemeyen vatandaş, haklarından yoksun şekilde ailesiyle birlikte tüm ömrünü köle olarak geçirmek zorunda kalacaktı. Ancak devlet köleleri olarak nitelendirilen *dēmosioiūn*, sadece vatandaşların erişebildiği memuriyetlerde bulunur gibi devlet işlerinde görev almaları, onları tam anlamıyla ne bir vatandaş ne de bir köle yapıyordu. Bu durumda en yoksul vatandaşın ve bir kölenin yaşam koşulları göz önüne alındığında, bu statüde bulunmayı şiddetle arzulamış olmaları kuvvetle muhtemeldi. Öte yandan kölelerin de ödemekle yükümlü olduğu verginin karşılanması için yaptıkları kamu görevleri karşılığında bir gelir elde ettikleri sonucu çıkarılabilir. Yahut da köleler bu vergiyi, efendileri aracılığıyla ödemiş olabilirler. Savaş tehdidinin olduğu zamanlarda askeri görevlerde bulunma zorunluluğu olan vatandaşlar, tüm işlerini bırakıp belki de yıllarca *polis*in güvenliği için savaşırken günlük işleri ve üretimi devam ettiren köleler, aslında Atina toplumu üzerinde oldukça önemli bir rol oynuyordu. Sadece vatandaş ve yabancıların sahip olduğu bir ayrıcalık veya bir onur olarak görülen askerlik hizmetine, ihtiyaç zamanlarında kölelerin de dahil edilmesi, bunun gerçekte bir ayrıcalık olup olmadığını sorgulamamıza neden olmaktadır. Ayrıca tüm işleri yürüten köleler sayesinde vatandaşların siyasi faaliyetlere daha çok zaman ayırabildikleri de düşünüldüğünde, kendi içinde çelişkiler barındırsa da Atina'yı Atina yapan köleler olduğunu savunabiliriz. Bu önemine karşın hukuki davalarda, bir yabancı veya bir vatandaşa karşı kendilerini savunacak yasal bir koruyucuya bile sahip olamamaları düşünüldüğünde, ne kadar çok haksızlıklar yaşadıkları tahmin bile edilemez.

Atina'da efendileri tarafından azat edilen kölelere, pek çok hakkın yanı sıra vatandaşlık haklarına sahip olup olamayacağı gibi bilgilerin yer aldığı azat belgeleri veriliyordu (Zelnick-Abramovitz, 2009: 304, 311, 312). Eski kölelerin serbest bırakıldıktan sonra dahi genellikle vatandaşlık ve siyasi haklar elde edemedikleri, vatandaşlarla evlenemedikleri ancak *metoikos* statüsüne geçtikleri görülür. Buna rağmen nadiren de olsa bazı azatlı kölelere, yaptıkları evlilikler veya hizmetler neticesinde vatandaşlık verilmiştir (Hunt, 2018: 188-205; Zelnick-Abramovitz, 2009: 303). Buna örnek olarak azatlı bir kadın olan Philoumene ve oğluna mülkiyet hakkı ve bir vatandaşla evlenebilme ayrıcalığının verilmesi bu istisnalardan biridir (*IG IX 2 1290*; Zelnick-Abramovitz, 2009: 310). Ancak Philoumene'ye bu vatandaşlık haklarının hangi nedenle verildiği hakkında bilgi sahibi değiliz. Bir diğer istisna ise her ikisi de bankacılık yapan köleler olup azat edilince aldıkları *metoikos* statüsünün ardından Atina için yaptıkları cömert hizmetler karşılığında ödül olarak *enkētēsis* (mülk edinme hakkı) ve vatandaşlık verilen Pasion (MÖ 4. yüzyılın ilk çeyreği) ve Phormio (MÖ 361/0) idi. Phormio'nun, vasiyet üzerine efendisi Pasion'un oğlunun vesayetini ve mülkünü aldığı, ayrıca Pasion'un eşi Arkhippe ile evlendiği bilinmektedir (Demosthenes, *Against Stephanus*, I. 18-32, 191-201 ve II.12-14, 253; Croix, 2014: 220; Bradley ve Cartledge, 2011: 56, 60, 143; Zelnick-Abramovitz, 2009: 309; Kinzl, 2006: 341; Champion, 2008: 95; Hunt, 2018: 193-194).

Kölelerin toplumdaki olumsuz koşullarına bakıldığında, bir köle için en büyük hayalin kölelikten kurtulmak olduğunu söyleyebiliriz. Genel kanının aksine, istisnai olsa da yetenekli ve bilgili kölelerin, efendileri ile birlikte çalışarak zengin olabildiklerini ve Atina'ya özellikle mali konularda verdikleri destek sayesinde vatandaş olabildiklerini gösteren bu örnekler oldukça kayda değerdir. Sonuç olarak Atina toplumunda en aşağı statü olan kölelikten en yüksek statü olan vatandaşlığa ulaşabilmenin imkânsız olmadığını ve muhtemelen kayıtlara geçmeyen çok sayıda örnek olduğunu söyleyebiliriz.

Atina Vatandaşları ve Vatandaşların Sahip Olduğu Ayrıcalıklar

Vatandaşlığın köken bakımından Atina veya Sparta'dan geldiği konusunda iki iddia olmasına rağmen sonuç olarak doğuma, servete veya kabile akrabalığına bağlı olmayan, ortak yasalara dayanan bir yurttaş kimliği olan bu kavrama ilk kez antik çağda bir Yunan *polis*inde rastlandığını kolaylıkla söyleyebiliriz (Duchesne, 2015: 43; Gross, 1999: 20; Kalvelagen, 2015: 16; Gerim, 2017: 160; Güngör, 2017: 443; Balcı, 2016: 17). MÖ yedinci yüzyılda Yunan Anakarası'nda ortaya çıkan bu yeni kimlik biçimi, sonraki yüzyıllarda farklı şehirlerde ve farklı şekillerde gelişmiştir (Duchesne, 2015: 37). Bu bağlamda bir Atina vatandaşı olmak, müzakere ve yargı gücüne katılma hakkına sahip olma bakımından *metekhei tēs poleōs*, yani *poliste payı olan kişi* demektir (Blok, 2017: 32; Patterson, 1990: 42; Cuchet ve Doherty, 2016: 186-187; Kears, 2013: 27). Dolaylı olarak “vatandaşlık, vatandaşlık koşulları ve hakları” anlamına gelen Latince’de *civitas*, Antik Yunanca’da ise *politeia* olarak adlandırılan bu terim, *polis* denen topluluğun yaşamını düzenleyen normlar bütünü ve düzeni (*taksis*) olarak tanımlanırdı (Palaiologou, 2011: 265; Blok, 2017: 13-14; Asmonti, 2015: 13; Aksoy ve Arslantaş, 2009: 12). Bu doğrultuda Atina kökenli iki vatandaş ebeveynden (*astoi*) doğan, 18 (kimi kaynaklarda 20) yaşını doldurmuş, askerlik görevini yerine getirmiş olan yerli Atinalı erkekler, *politai* (vatandaşlar) olarak *dēmos* üyeleri arasına kaydedilir ve *arkhē* (yöneticilik, liderlik) ile *kerisis* (hüküm verme) paylaştıkları *politeiada* paylaşımında (*metekhein*) bulunurlardı (Blok, 2017: 17-27; Zouboulakis, 2014: 1; Balcı, 2016: 18; Polat, 2011: 131). Atina *polis*i üzerinde pay sahibi olmak devletle ilgili konularda, alınan kararlarda ve sorunlarda söz hakkı almak, öneri sunmak ve böylece Atina’nın geleceğini şekillendirmek anlamına geliyordu. Bununla birlikte şehrin kazancında olduğu gibi kaybında da ortak olmak ve bu durumdan etkilenmek demektir. Bu pay sahipliği sayesinde yukarıda verilen şartları sağlayan tüm vatandaşlar yönetimde, yargıda, devletin her kurumunda ve her kademesindeki memuriyetlerde bulunabilirdi. Bu bakımdan yöneten, yönetilen, yargılayan ve denetleyen herkes vatandaşı.

Atina demografisine baktığımızda genel nüfusa oranla küçük bir şanslı azınlığı oluşturan 16 ile 66 yaş aralığındaki aktif vatandaş sınıfı, muhtemelen nüfusun anca yüzde 18’ine denk geliyordu. MÖ beşinci ve dördüncü yüzyıllardaki vatandaş sayısının ise yaklaşık 30.000 veya 40.000 ile 60.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir (Polat, 2011: 131; Balcı, 2016: 18; Gross, 1999: 22; Giangiulio, 2017: 178). Zirve dönemleri olan MÖ 431 ve MÖ 323 yıllarında Attika’nın toplam nüfusu ile ilgili tahminler şöyledir: Toplam nüfus 310.000 (MÖ 431) 260.000 (MÖ 323); Vatandaşlar (aileleri ile) 172.000 (MÖ 431) 112.000 (MÖ 323); *Metoiikaslar* (aileleri ile) 28,500 (MÖ 431) 42,000 (?) (MÖ 323); Köleler 110,000 (MÖ 431) 106,000 (?) (MÖ 323) (Wood, 2015: 56). Aralarında hemen hemen yüz yıl olan bu iki tarihten ilki Atina’nın Sparta’ya karşı yaptığı Peloponnesos Savaşı’na (MÖ 431-404), ikincisi ise Makedonlara karşı yaptığı Lamia Savaşı’na (MÖ 323-322) denk gelmektedir. Bu tarihler arasındaki nüfus farkına baktığımızda, toplam nüfustaki düşüşün çoğunlukla vatandaşların kaybıyla meydana geldiğini söyleyebiliriz. Yabancı nüfusundaki artış ise dikkat çekicidir. Bunda etkili olan faktörü kesin olarak bilmesek de savaşta yaşanan kayıpların iş alanlarında boşluk yarattığı, bu durumun da yabancı göçünü tetiklediği şeklinde bir yorum yapılabilir. Toplam nüfusun üçte birine denk gelen köle nüfusunun, iki tarih arasındaki farkının az olması ise oldukça şaşırtıcıdır. Verilen sayıların doğru olduğu varsayılırsa, Peloponnesos Savaşı’ndaki askeri ihtiyaç dolayısıyla askerliğe alınan kölelerin sınırlı sayıda olduğunu ve dolayısıyla nüfusunun bu savaşlardan az etkilendiğini, aradaki farkın ise doğal olduğunu iddia edebiliriz.

İnsan unsurunun “birey”den ziyade “vatandaş” olarak ele alındığı Atina’da sitenin siyasi hayatına katılma hakkı ve siyasi eşitlik (*isotēs*) bağlamında Yunanlıların “*eksousiā*” (güç, yetki, hak, otorite) dedikleri yukarıda değinilen *isonomia* ve *isegoria* kavramlarına ek olarak Atinalıların aynı atadan geldikleri iddiasına dayanan *isogonia* (doğum eşitliği) ve *parrhēsia* (konuşma özgürlüğü), Yunan *demokratiasında* sadece vatandaşların doğuştan sahip olduğu oldukça önemli ilkelerdi (Croix, 2014: 379; Altun, 2006: 9-10; Balot, 2013: 229-277; Finley, 2003: 29; Wood, 2017: 52; Dinçkol, 2013: 104; Heater, 2007: 42). Vatandaşın ayrıca eylem özgürlüğü (*eleutheria*), örgütlenme ve tehlikelere karşı güvenliğini savunma (*sōtēria*) hakları vardı (Ober, 2000: 9). Aristoteles’e göre vatandaş mahkemelere katılabilen, dava açabilen ve dava edilebilen; siyasi ve siyasi olmayan çeşitli memuriyetlere gelebilen ayrıcalıklı gruptu (Aristoteles, *Politika*, III.1275a,89). Yunan toplumunda vatandaşlık, bu güç ve anlamından dolayı oldukça kısıtlayıcı ve dışlayıcı olmuş, ayrıca hukuki ve siyasi haklar tanınan bu sınırlı grubun hakları, devlet tarafından yasayla koruma altına alınmıştır (Reiter, 2013: 63; Palaiologou, 2011: 270; Güngör, 2017: 441; Gerim, 2017: 162). Tüm hak ve yetkilerin bu azınlığın lehinde olması ve kamusal faaliyetlerde bulunmanın verdiği prestij ve onur, Atina vatandaşlığını önemli ve imrenilen bir statü haline getirmiştir (Aydoğdu, 2019: 4741; Kalvelagen,

2015: 17; Reiter, 2013: 63; Giangiulio, 2017: 43-45). Zira bu *poliste* yaşayan tüm sakinler, vatandaş olarak tanınıyordu (Zouboulakis, 2014: 1).

Yapılan bu tanımlama ve açıklamalara dayanarak birkaç yorumda bulunabiliriz. Öncelikle kişinin birey olarak değil de vatandaş olarak ele alınmasının bir nedeni olmalıdır. Birey kavramı daha çok sosyal ve öznel bir anlam çağrıştırırken, vatandaş kavramı daha çok hukuki ve nesnel bir anlam içerir. Bireyin özgürlük sınırları, başka bir bireyin özgürlük alanı için sorun oluşturmadığı sürece devam eder. Bu sınırların üzerinde toplumun geleneklerinin de etkili olduğu söylenebilir. Ancak vatandaş kavramının özgürlük alanı, diğer tüm vatandaşların ortak kararıyla belirlenen yazılı yasalarla sınırlandırılır. Tüm vatandaşların uymayı kabul ettiği bu yasalar, *polis*in düzeni için elzendir. Bu bakımdan *polis*i oluşturan insanların vatandaş olarak ele alınması, tüm vatandaşların eşit olduğu bilinciyle daha resmi ve hukuki bir ilişkiler ağı yaratmış olmalıdır. Bununla birlikte yukarıda bahsedilen ilkeler, Atina halkının her şeyde bir eşitlik yakalamaya çalıştığını göstermektedir. Bu tutum, toplumun adalet anlayışı için oldukça önemlidir. Buna karşın bahsedilen eşitliğin sadece yetişkin Atinalı erkeklerle sınırlı olması, kendi içinde bir çelişki oluşturmuş ve bu terimin gerçek anlamını yakalamasını önlemiştir.

Atina vatandaşının sahip olduğu her türlü ayrıcalık, bir dizi sorumluluğu da beraberinde getiriyordu (Blok, 2017: 42; Reiter, 2013: 46-63; Kışlalı, 1984: 66). Örneğin MÖ 4. yüzyılın ikinci yarısında, yasal yetişkinlik yaşı olan 18-20 yaşına ulaşan erkekler “müzakere ve yargıda” söz sahibi olmadan önce gerekli teçhizatı sağlayıp *ephebeia* denen askeri hazırlık eğitiminden geçmeleri gerekiyordu. Bu eğitimi başarıyla tamamladıktan sonra yurttaş statüsünü alıyorlardı. 20-30 yaş aralığında ise kısmi yurttaşlığa sahip oldukları için görev alamamakla birlikte meclise katılabiliyorlardı (Heater, 2007: 43; Manville, 1997: 10; Reiter, 2013: 45; Preus, 2016: 126-132). Demokratik yurttaşlığın merkezi olan bu mecliste Atina vatandaşı, *polis*i ilgilendiren konularda konuşma, önerge getirme, oy kullanma ve karar verme yetkileriyle kilit bir rol oynuyordu (Giangiulio, 2017: 180; Heater, 2007: 46). 30 yaşından sonra hukuk mahkemelerinde (*dikasteria*) jüri üyeliği ve yargıçlık yapma hakları olan vatandaşlar, kötü muamele karşısında tazminat arama ve kendilerini koruma gücüne sahipti. Seçilmiş ve tahsis edilmiş görevleri (*arkhai*) yaparak (Aristoteles, *Atinaların Devleti*, 63.3,72; Manville, 1997: 8-9; Reiter, 2013: 45; Palaiologou, 2011: 269; Kışlalı, 1984: 67; Sina, 2016: 426; Arnason vd., 2013: 235; Vlassopoulos, 2009: 349) memurluk hizmetinde bulunma sorumluluğunu yerine getiren, MÖ 4. yüzyılda 30.000 vatandaş arasında kurayla bir yıllığına ve yaşamı boyunca yalnız iki kez seçilebilen yaklaşık 1.200 memur vardı (Lang, 1960: 3; Arnason vd., 2013: 172-235; Kışlalı, 1984: 68; Giangiulio, 2017: 179; Reiter, 2013: 63). Vatandaşların ayrıca dini ibadet, kült ve festivallere katılma haklarıyla birlikte Atina’da toprak ve ev satın alma veya satma hakları (*enktesis ges kai oikias*) vardı (Reiter, 2013: 45; Rhodes, 2006: 56; Philips, 2013: 176; Preus, 2016: 126; Laurence ve Strömberg, 2012: 37). *Polis* yönetiminde yer alarak devlet işleriyle ilgilenme, *polis* yasalarına uyma, vergi ödeme ve askeri hizmette bulunma vatandaşların başlıca sorumlulukları arasındaydı. Yükümlülüklerin yapılmaması durumunda ceza olarak vatandaşlık haklarının kaybedilmesi sorunuyla karşılaşılıyordu (*atimia*) (Rhodes, 2006: 56; Troy, 2015: 1; Manville, 1997: 9-10; Sina, 2016: 433). Altmış yaşına kadar hakemlik yapmayanlar ve haksızlık yaptığı ispatlanan hakemler yurttaşlık haklarını kaybederdi, ancak temyiz hakları vardı. Ayrıca cinayet işleyenlerin vatandaşlıktan çıkarılması, *arkhon basileusun* (din ve devlet işlerinden sorumlu ikinci *arkhon*) yetkisinde olup (Aristoteles, *Atinaların Devleti*, 53.5-6,60; Sina, 2016: 428-433) bu haklarını kaybedenler kamu listelerine yazılıyordu (Lape, 2010: 195). Öte yandan yasalarla korunan Atina vatandaşlarına işkence edilemez ya da bunlar mahkeme kararı olmadan öldürülemezdi. Böyle bir durumda cezalar oldukça ağırdı (Aristoteles, *Atinaların Devleti*, 45.1,51-52; Raaflaub vd., 2007: 130).

Yukarıda bahsedildiği üzere Atina toplumu içerisinde her türlü hukuki hakka ve ayrıcalığa sahip olmanın tek koşulu vatandaş olabilmektir. Kişinin ebeveynlerinin Atinalı olması, onu doğuştan Atinalı yapmadığı sadece potansiyel bir vatandaş adayı yaptığı görülmektedir. Bu durum kalıtsallığın, ilgili hakları edinmek için tek koşul olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte ancak yaşla ilgili ön koşul karşılandığı vakit vatandaşlık haklarının elde edilmesi için başvuru yapılır ve gerekli prosedürler uygulanırdı. Vatandaşlar dışındaki Atina halkı için bu hakların ulaşılmaz olduğu gerçeği bir yana, vatandaş adayları için vatandaşlık haklarını elde etmenin o kadar da kolay olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak bu adayların vatandaş statüsünü almaktan başka çarelerinin olmadığını söyleyebiliriz. Zira sadece bu statünün sağladığı haklar kişiyi toplumda var ediyordu. Belki de bu statüyü almayı yabancılar gibi ticaret veya zanaatla uğraşabilirlerdi, ancak sadece vatandaşlara tanınan mülk edinme ve miras haklarından yararlanamazlardı. Ayrıca işkence edilme, öldürülme, köle olarak satılma veya kendi hakkını savunamama gibi durumlara maruz kalmamanın tek yolunun vatandaş olmaktan geçtiği düşünüldüğünde başka seçenek kalmıyordu. Vatandaşların siyasi, askeri veya hukuki alanlarda görev alması o dönem için büyük bir

prestij olmalıydı. Bu memuriyetler, muhtemelen Atina vatandaşlarının ömürleri boyunca sahip olabilecekleri en büyük onurdu. Dolayısıyla bu onurlara ulaşmak için sabırla gerekli eğitimleri tamamlayacaklardı. Öte yandan bu hakların aynı zamanda yükümlülükleri de beraberinde getirmesinden vatandaşların hoşnut olduğunu söyleyemeyiz. Ancak vatandaşlığın sağladığı hak ve ayrıcalıklar düşünüldüğünde, istemeden de olsa bu yükümlülükler yerine getirilmiş olmalıdır. Nitekim yükümlülükler yerine getirilmediğinde mevcut haklar kaybedilecekti, ki herkesin sahip olamadığı, ayrıca zaman ve emek verilip alınan vatandaşlık haklarından mahrumiyet, istenilecek bir durum değildi. Tüm bunların yanı sıra vatandaşların haklarının garanti altına alınmasına rağmen, tamamen dokunulmaz olmadıklarını söylemeliyiz. Zira görevlerini yerine getirmeyen, haksızlık yapan ve cinayet işleyen vatandaşlar, mevcut tüm haklarını kaybedebilirdi veya mahkeme kararıyla öldürülebilirdi. Bu uygulamaların, vatandaşların haksızlık etmelerini ve çıkarlarına hizmet eden her hareketi meşru görmelerini engellediğini söyleyebiliriz.

Vatandaşlık Kaydı ve Sorunları

MÖ 5. ve 4. yüzyıllarda Atinalı erkeklerin vatandaşlığa kayıt için bir dizi prosedürden geçmesi gerekiyordu. Vatandaşlık hak ve yetkilerini almak amacıyla öncelikle kendi *demos*larına üyelik için bir vatandaşlık incelemesi yapılırdı. Bu incelemede *demos* üyeleri adayın 18 yaşında, özgür, iki Atinalı ebeveynin meşru çocuğu ve akrabalarının aynı *demos*ta olup olmadığını oyluyorlardı. Ardından Beşyüzler Meclisi tarafından hazırlanan vatandaşlık kararı mecliste de incelenip oylanırdı (Asmonti, 2015: 129; Blok, 2017: 124-253; Philips, 2013: 189; Vlassopoulos, 2009: 353; Lape, 2010: 15-90). *Dēmotēs* (yurttaş) listelerinin kaydına değinen Aristoteles bu konuda şöyle der: “Kayıt esnasında, daha önceden yurttaşlığa kabul edilmiş olanlar, önce adayların yasayla belirlenen yaşta olduklarına dair yeminli oylama yaparlar. Yaşlarının yeterli olmaması durumunda yeniden çocuklar sınıfına geri dönerler” (Aristoteles, *Atinalıların Devleti*, 42.1,47, 2016). Vatandaşlık başvurusu reddedilenler temyiz için mahkemeye (*dikasterion*) başvurabilirdi, böylelikle meclis tarafından daha detaylı bir inceleme yapılırdı (Aristoteles, *Atinalıların Devleti*, 43.2,49; Manville, 1997: 8, 188, 206; Arnason vd., 2013: 171; Lape, 2010: 187-192; Asmonti, 2015: 128). İtiraz gereği yapılan soruşturmada adayların başvurusu yeniden reddedilirse, şehir tarafından köle olarak satılır; ancak mahkemeyi kazanırsa *polis* tarafından sunulan dokunulmazlık ve katılım haklarını elde eder ve adları, her *demos* tarafından tutulan *lēksiarkebhikon grammateion* denen vatandaş listesine kaydedilirdi (Aristoteles, *Atinalıların Devleti*, 42.1,47; Aiskhines, *Against Timarchus*, 18,19; Manville, 1997: 8; Philips, 2013: 175; Raaflaub vd., 2007: 97; Henderson, 2020: 32). Meclis daha sonra listede adı geçenleri inceler ve *demos* üyelerinin, 18 yaşından küçük birini kaydettiği saptanırsa onlara para cezası verilirdi (Aristoteles, *Atinalıların Devleti*, 42.2,47; Asmonti, 2015: 129; Lanni, 2016: 135; Arnason vd., 2013: 172). Bununla birlikte yalan beyanda bulduklarından dolayı vatandaşlıktan çıkartılabilirlerdi (Philips, 2013: 189; Lanni, 2016: 135). Bu duruma, Demosthenes’in aktardığı ve Euklisitheos’un vatandaş olmadığına dair Euboulides’in açtığı dava örnek gösterilebilir (Demosthenes, *Against Eubulides*, 6-14.237-240, 29.253, 46.265-267). Öte yandan Aristoteles şunu belirtir: “*Ephēboslar (ergen) bu denetlemeden geçince, her phulēde ayrı ayrı olmak üzere babaları bir araya gelirler ve yeminli oylama sonucu, aralarından ephēbosların gözetimiyle ilgilenmeye uygun gördükleri kırk yaşını geçmiş üç kişi seçerler.*” Adları bronz stellere yazılan ve “askerlik çağındakiler” olarak kabul edilen bu yeni vatandaşlar, eğitimleri için seçilen birkaç eğitmen ve danışman rehberliğinde *ephebia* (veya *ephebeia*) adı verilen iki yıllık askeri eğitime tabi tutulurlardı (Aristoteles, *Atinalıların Devleti*, 42.1-3,47; Asmonti, 2015: 129-130; Heater, 2002: 458; Henderson, 2020: 23, 26, 230). Ayrıca MÖ 330 civarına tarihlenen ve üzerinde *ephebosların* ve eğitmenlerinin listesi bulunan taş bir stel, Lang’ın eserinde fotoğraflanmıştır. Ancak bu stelle ilgili başka bir bilgi verilmemiştir (Lang, 1960: 5). “*İki yılın sonunda ephēboslar yurttaşlar sınıfının üyesi olurlar*” (Aristoteles, *Atinalıların Devleti*, 42.4-5,48-49). Ancak Atina vatandaşları 31 yaşına geldiklerinde “*haplōs politēs*” yani “tam vatandaş” statüsüyle mecliste görev alabiliyordu (Pauscello, 2014: 234). Atinalı olmayanların vatandaş olamadığı bu uygulamayı anlaşılır bulabiliriz, ama Atina vatandaşı olmaya aday olan kişilerin dahi yaş gibi bir konuda engellenmesi ve ancak zamanı geldiğinde bu statüye başvurabilmeleri gibi uygulamalara bakıldığında Atina yönetiminin kendi vatandaşlarına bile bu hakları vermede aceleci davranmadığını ve bu prosedürü titizlikle yürüttüğünü görebilmekteyiz. Ayrıca yapılan sıkı denetimle kendi vatandaşlarına para cezası kesmesi veya onları vatandaşlıktan çıkarması gibi yaptırımlar, sahte vatandaşlık vakalarını da en aza indirmiş olmalıdır. Nitekim antik kaynaklarda geçen bu konudaki davaların sayısı sınırlıdır. Yapılan başvurularda adayın bilgilerinin sorgulanması ve öncelikle kabile içerisinde kabul alması, sonrasında ise meclisin bu kararı onaylanması muhtemelen oldukça zaman alıcıydı. Her türlü şartı karşılasa dahi adayın iki yıllık

bir eğitim alması zorunluluğu, bu süreci daha da uzatıyordu. Ancak yapılması gereken her şey tamamlandığında vasıfsız değil, nitelikli ve eğitilmiş bir vatandaş kitlesi oluşturulmuş oluyordu. Öte yandan eğitim süreci içerisinde herhangi bir nedenden dolayı adayların eğitime son verilip vatandaşlıktan dışlanmaları gibi bir durumun olup olmadığı konusunda bilgi sahibi değiliz.

Herkese verilmeyen değerli bir statü olan Atina vatandaşlığını elde etmek isteyen yabancıların ve diğer vatandaş olmayanların, vatandaş kayıtlarının bilerek ya da bilmeyerek ortadan kaldırılması veya değiştirilmesini fırsata çevirip kayıtlara sızdıkları görülür. Böyle bir durumdan şüphelenildiğinde -ki davalara konu olan birkaç örnek vardır- vatandaş listeleri tekrardan incelenir ve bu sahtekarları listelerden çıkarmak için tekrardan oylama yapılırdı (Aiskhines, *Against Timarchus*, 77-78, 65; Asmonti, 2015: 127; Vlassopoulos, 2009: 353; Lape, 2010: 188). Bununla birlikte ayrıcalıklı grubun haklarına erişmek isteyen sahte vatandaşların, rüşvetle gerçek vatandaşlar tarafından kayıtlara geçirildiği ve vatandaş gibi davranarak vatandaşlık haklarından istifade ettiği bilinmektedir. Bu türde suç işleyenler, *graphē ksenias* suçundan yargılanırdı (Lape, 2010: 53, 190, 222; Gomme, 1934: 138). Öte yandan Atina tarihinde üç vatandaşlık incelemesinin yapıldığı bilinmektedir. Fazla bilgi sahibi olmadığımız bu incelemelerden ilki, MÖ 510/9'da Peisistratos hanedanlığından sonra yapılan incelemeydi. Diğer ikisi ise MÖ 445/4 ve MÖ 346/5 yıllarında yapılmıştı (Manville, 1997: 174-177, 184; Reiter, 2013: 217). Bu incelemelerin neden yapıldığına veya yapılan başka incelemelerin olup olmadığına dair günümüze ulaşan kaynaklarda detaylı ve yeterli bilgi bulunmamaktadır. Yine de gayri resmi yollarla sahte vatandaşlık elde edenleri ayıklamaya yönelik yapıldığı söylenebilecek bu incelemeler, alınan önlemlere rağmen vatandaş listelerinde yapılan sahtekarlıkların devam ettiğini kanıtlamaktadır. Bunun dışında üst tabakadaki kişiler arasındaki rekabet, bu konuda birbirine karşı haksız suçlamalarda bulunmalarına neden olmuş olabilir. Zira ticari veya siyasi rakibini mal ve vatandaşlık kaybına uğratarak zayıflatmak, onların çıkarlarına hizmet edecekti. Ayrıca o dönemdeki imkânlar göz önüne alındığında vatandaş adayının, meşru bir evlilikten doğmadığı veya ebeveynlerinin Atinalı olmadığı kasten iddia edildiğinde yahut da akrabalarının kayıtlı olduğu kabile tarafından kasten reddedildiğinde, kendini aklamada zorluk yaşayacağı şüphesizdir. Vatandaşlar arası düşmanlıklar nedeniyle yaşanması muhtemel olan bu tür durumlar, pek çok kişiyi mağdur etmiş olmalıdır. Yaşanacak haksızlıklar karşısında kararın temyiz edilebilmesi gibi bir hakkın varlığı, tüm mağduriyetleri gidermese de çoğu üzerinde olumlu etki yaratmış olmalıdır. Bu doğrultuda karışıklık ve sorunlara engel olmak amacıyla tutulan bu listelerin tahrip edilebilir olması ve o dönem için kayıtlı kişilerin geriye dönük araştırılmasındaki zorluklar, alınan tedbirleri yetersiz kılmıştır.

Vatandaşlık Bağışları ve Atina Kolonilerinde Vatandaşlık

MÖ 5. ve 4. yüzyılda Atina klasik döneminde, normal şartlarda sadece doğum yoluyla elde edilen Atina vatandaşlığının yasal bir hibe olarak verildiği görülmekte olup bu durum, onun artık bir kurum haline geldiğini göstermektedir. Yabancı ve Atinalı olmayan Yunanlılar, nadiren de olsa yaptıkları hizmetlere karşılık özel bir bağış ve onur olarak vatandaşlık elde etmişlerdir (Manville, 1997: 209; Gross, 1999: 29; Croix, 2014: 119). Klasik dönemde 66 civarında vatandaşlık hibesinin verildiği bilinmektedir. Bu durum kararnamelerde, “kişinin Atinalı olduğu (*Athēnaion einai*), *politeia* vermek, *politēs* yapmak, *politeiada* pay sahibi olmak” gibi ibarelerle belirtilirdi (Blok, 2017: 254; Papageorgiou, 1997: 4). Ancak “*einai auton Athēnaion*” (O Atinalı olacaktır) ifadesiyle yasal hak ve sorumluluk olarak verilen *politeianın* yeni statü olarak tam anlamıyla neyi içerdiği ve gerektirdiği belirsizdi (Manville, 1997: 26). Öte yandan bireysel veya toplu olarak verilen bu hibelere ilişkin tutarlı bilgilere sahip olmamakla birlikte Pharsaloslu Menon (MÖ 476 civarı), Hegelokhos ve babası (MÖ 470'lerin ortaları) ve Kalydonlu Thrasyboulos'a (MÖ 410/9) ödül olarak verilen vatandaşlık bağışları en eski yazılı (bireysel) hibeler olarak bilinmektedir. Vatandaşlığa hak kazanan bu yeni Atinalıların bir *demos* (kalıplaşmış şekliyle *deme*. Köy-mahalle), *phulē* (kabile) ve *phratriaya* (aşiret) kaydolmaları gerekiyordu (Demosthenes, *Against Aristocrates*, 199, 353; *IG I 3 102*; Blok, 2017: 254-257; Kears, 2013: 162). Bu açıklamalara dayanarak, sağladığı avantajlardan dolayı oldukça değerli görülen ve paylaşılmak istenmeyen vatandaşlık statüsünün, ilk başta sadece kalıtsal olarak elde edilirken sonradan bağış olarak verilmeye başlanması biraz düşündürücüdür. Ancak bu uygulamanın muhtemelen Atina'ya da fayda sağlamış olduğu fikri durumu anlaşılır kılıyor. Zira askeri veya mali konularda devlete hizmet ve fedakarlıklarda bulunan kişilere verilen bu statü, onlara birtakım haklar tanırken aynı zamanda askeri hizmet ve vergi gibi yükümlülüklerle de tabi tutuyordu. Bu durum devletin çıkarlarıyla örtüşürken yapılan bağışla kişilerin özellikle hukuki konularda elde ettiği haklar, diğerleri için devlete hizmet konusunda teşvik edici bir etki yaratıyordu. Bilinen bireysel hibeler arasındaki zaman farkına bakıldığında daha birçok hibenin olduğu

ancak kayıtlara geçen veya zamanımıza ulaşan örneklerin sınırlı olduğu iddia edilebilir. Bir *dēmosa* kaydolma zorunluluğunun olması konusunda, ileriye dönük yaşanması muhtemel olan sorunlar için alınan bir önlem olduğu sonucu çıkarılabilir.

Toplu vatandaşlık hibelerinde, yeni Atinalı grupların kabilelere dağıtılmak yerine bir *phratría* oluşturdukları düşünülmektedir. MÖ 427'de Spartalıların saldırılarından kurtulan, Atina'nın müttefiki olan takriben 212 Plataialıya (Thoukudides, *III.LXIII,150*; Blok, 2017: 257-258; Blok, 2009: 166; Gray, 2016: 201; Forsdyke, 2005: 232; Lape, 2010: 254; Vlassopoulos, 2009: 350; Papageorgiou, 1997: 4), MÖ 409'de kentleri yıkılan Selinuslulara (Ksenophon, *Yunan Tarihi, I.II.10,8*) ve MÖ 405/4'te Atina'ya bağlılıklarını sürdüren Samoslulara toplu bir bağış olarak vatandaşlık hakkı verildiği, kararnamelerde geçtiği şekilde Atinalı oldukları (*Athēnaïous einai*) bilinmektedir (Karaman, 2019: 43; Blok, 2017: 259; Rhodes, 2006: 183). Yararlılık gösterenlere verilen bu hibelere ek olarak Atinalıların Peloponnesos Savaşı gibi iç ve dış savaşlarda koşullar gereği yaptıkları vatandaşlık bağışlarıyla vatandaş sayısını arttırdıklarını söyleyebiliriz (Lape, 2010: 254-262; Papageorgiou, 1997: 99; Kears, 2013: 162, 166, 172). Bu bilgilere bakıldığında toplu bağışlar sonrası vatandaşlık verilenler için neden farklı bir grup oluşturulduğu sorusu akla gelmektedir. Bu konuda aynı toplumdan gelen kişilerin bölünerek mevcut gruplara dağıtılması onların dışlanması veya asimile edilmesi gibi sorunlar göz önünde bulundurulmuş olabilir. Öte yandan bu uygulama, yeni vatandaşlardan gelen bir talep doğrultusunda yerine getirilmiş olabilir. Durumun böyle olduğu varsayıldığında, farklı ve karmaşık yollar aranmadan yeni bir grubun oluşturulması, Atina yönetimi için kolaylık sağlarken, yeni vatandaşların ise dahil olduğu topluma adapte olma gibi bir zorunluluk veya muhtemel toplumsal sorunlar yaşamalarını önlemiş olmalıdır. Bunun yanı sıra Atina'ya sadakatlerini devam ettiren müttefik toplulukların Atina toplumuna dahil edilmesi ile, ileriye dönük tehdit oluşturmaları engellenmiş olabilir. Savaş tehdidinin olduğu zamanlarda yapılan vatandaşlık bağışlarının da karşılıksız olmadığı, askeri ve mali ihtiyaçların giderilmesi için alınan stratejik bir karar olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim böyle bir esnada gelen toplu vatandaşlık taleplerinin reddedilmesi durumunda oluşabilecek karşı tepki, ekstra bir yük oluşturacağı için Atina tarafından bu taleplerin kabul edilmesi kuvvetle muhtemeldi.

Atinalılar kolonileştirme sürecinde *metropolis*i (ana-şehir) terk edip *apoikialara* (koloni) yerleştiklerinde önceki vatandaşlık otomatik bir şekilde bırakılıyor ve yeni vatandaşlık alınıyordu. Hukukî olarak (*de iure*) olmasa da fiilî olarak (*de facto*) gerçekleşen bu değişikliğin *metropolise* dönüşle yeniden eski halini aldığı düşünülüyor (Bliss, 1958: 15; Tsetschladze, 2008: 448). Böylece *kleroukchoslar* gibi tüm yerleşimciler Atina dışında yaşasalar da Atinalı olarak vatandaşlıklarını korumuş (Papageorgiou, 1997: 121) ve *metropoliste* yaşayan vatandaşların sahip olduğu hakları ve görev yükümlülüklerini üstlenmeye devam etmişlerdir (Tsetschladze, 2008: 450). İstedikleri zaman koloni vatandaşı olabilen Atina vatandaşlarının ana şehirdeki mülkleri miras alabilmeleri bu duruma örnek gösterilebilir (Hammer, 2015: 318). Tüm bunların yanı sıra vatandaşların kolonilere göç etme nedenleri üzerinde de durmak gereklidir. Pek çok neden ihtimal dahilinde olsa da öncelikle bunun ekonomik nedenlerle yapılmış olduğu söylenebilir. Zira tüccar veya zanaatkar olarak üretimde bulunan vatandaşlar, daha geniş bir pazar bulmak amacıyla böyle bir seçim yapmış olabilir. Yahut bir iş bulmak ve gelir elde etmek amacıyla böylesi bir arayışa girilmiş olabilir. Ayrıca yeni kurulan kolonilerde vatandaşların toprak elde etme umudu, muhtemel bir neden olarak gösterilebilir. Öte yandan demografik ve sosyal nedenlerin bu göçte etkili olduğu savunulabilir. Zira Atina'daki fazla vatandaş nüfusunu kolonilere taşıyarak bir denge oluşturmak istenmiş veya kabileler arası kan davası gibi sorunlar ve anlaşmazlıklar nedeniyle göç, bir çözüm yolu olarak görülmüş olabilir. Elbette ki bu nedenler çeşitlendirilebilir ancak genel olarak bu durumun, vatandaşların içinde bulunduğu koşullara göre yapılan bir tercih olduğunu söyleyebiliriz. Sonuç olarak Atina'dan kolonilere yapılan göç sonrası Atina'da devam eden akrabalık bağları veya iş ilişkileri nedeniyle tamamen bir kopuş beklenemez. Bu ilişkiler nedeniyle ana-şehre dönüşte koloninin kuralları geçerli olamayacağına göre Atina hukukuna uyulmaya devam edilecektir. Bununla birlikte kolonilere göç sonrası Atina vatandaşlarının tüm hukuki haklarını kaybetme gibi bir durum söz konusu olsaydı, bunun kolonide ihtiyaç duyulan nüfusu etkilemesi kaçınılmaz olacaktı. Bu bakımdan mevcut vatandaşlık haklarının devam etmesi, kolonilere göçü teşvik etmiş ve karşılıklı bir çıkar sağlamış olmalıdır. Vatandaşın hem ana-şehre hem de kolonide sahip olmaya devam ettiği haklar göz önüne alındığında, henüz adı konulmamış çifte vatandaşlığın izlerinin görüldüğünü rahatlıkla savunabiliriz.

Her vatandaşa oldukça fazla hak ve yetki veren Atina vatandaşlığının bu ayrıcalıklı durumu, paylaşılmak istenmediğinden dolayı zamanla kısıtlayıcı hale geldi (Manville, 1997: 187). Köle ve yabancıların dışlandığı derecede önemli hale gelen bu ayrıcalığa vatandaşlar eşit derecede sahipti (Kears, 2013: 165; Manville, 1997: 11).

Klasik Çağ'da hak edenlerin yararlanabileceği değerli bir ayrıcalık olarak kabul edilen vatandaşlık, “*kalon kai semnon*” (değerli ve kutsal) olarak görüldüğünden dolayı yalnızca Atinalılar için büyük hizmetlerde bulunmuş olanlara nesnel değeriyle birlikte bir onur olarak verilebilirdi. Ancak başkalarına değerli bir armağan olarak bağışlanmasını sıkı şartlara bağlayan yasalar çıkarılmıştı (Sehlmeyer, 2013: 2; Balot, 2013: 127-176; Gross, 1999: 20; Manville, 1997: 3). Bu bağlamda Yunan hatip Demosthenes şöyle der: “*Gerçek şu ki, o günlerde Atina vatandaşı olmak dünyanın gözünde o kadar değerli bir onurdu ki, sırf bu ayrıcalığı kazanmak için bile insanlar size o unutulmaz hizmetleri sunmaya hazırdu*” (Demosthenes, *Against Aristocrates*, XXIII.687.200,353). Nitekim yurttaşlığın çeşitli çıkarlar sağladığı bu durumundan dolayı yabancılardan bazılarının çeşitli yollar ile kendilerini yurttaş kütüklerine yazdırıp ancak bu gayri resmi yolla yurttaş olabildikleri görülür (Aksoy ve Arslantaş, 2009: 13). Bununla birlikte MÖ 491 tarihinde, Pers saldırılarına karşı duyulan asker ihtiyacından dolayı vatandaş olmayan alt statüdeki insanlardan yararlanabilmek amacıyla onlara da siyasi haklar verilmek mecburiyetinde kalmış ve böylece bu haklardan yararlananların sayısı oldukça artmıştır (Kışlalı, 1984: 67). Atina yönetiminin çıkarları doğrultusunda da olsa vatandaşlık haklarının alt statüdekilere de ulaşması, onların daha fazla ezilmesini engellemiş ve haksızlıklar karşısında haklarını savunmalarını sağlamış olması açısından toplumun adalet anlayışında bir ilerleme arz etmiştir. Zaman zaman genişletilip daraltılan yurttaşlık sınırlarının gösterdiği dönemsel farklılıklarla demokrasiye veya oligarşiye yaklaştığı söylenebilir (Akkoc, 2014: 40). Öte yandan içerdiği hak ve ayrıcalıklar oranında değerli ve sınırlı olan Atina vatandaşlığının büyük bir kitleye yayılmasıyla esas niteliğini ve önemini büyük ölçüde kaybettiği görülür (Reiter, 2013: 34). Nitekim sınırlı bir kitlenin sahip olduğu hakları değerli kılan unsur, diğer tüm nüfusun bundan mahrum olması ve bu yüzden onu şiddetle arzulaması durumudur. Bu haklar herkese ulaştığında ise bir ayrıcalık olma vasfını yitirmektedir. Sonuç olarak Klasik Dönem’de ön şartları sıkılaştırılan Atina vatandaşlığı Helenistik Dönem’e geçişte kademeli olarak ayrıcalığını kaybetmiş, böylelikle vatandaş ve vatandaş olmayanlar arasındaki sınırlar ortadan kalkmaya başlamıştır (Hin, 2010: 17; Croix, 2014: 397). Atina’daki en seçkin ve en yoksul vatandaşların eşit haklara sahip olduğu düşünüldüğünde bu durumun seçkin ve zenginler için kabul edilemez olduğu söylenebilir. Bu durumda vatandaşlığın içeriğinin, bilerek ve isteyerek boşaltıldığı iddia edilebilir. Ortadan kalkan sınırlarla birlikte hak, adalet, eşitlik ve demokrasi kavramlarının daha çok geliştiğini söylemek mümkündür. Ancak artan vatandaş nüfusu ve onlara yüklenen askeri hizmet ve vergi gibi sorumluluklar hesaba katılırsa, bu genişlemenin daha çok Atina yönetiminin çıkarlarına hizmet ettiği kuşkusuzdur. Demokrasideki bu iyileştirme o dönem için oldukça önemli bir adımdı, buna karşın toplumdaki herkesin bu haklardan faydalanmasının engellenmesi, bunun sınırlı bir demokrasi olarak kalmasına neden olmuştur.

Sonuç

Demokratik kavram, ilke ve uygulamaların ortaya çıktığı Eski Yunan Anakarası’nda Atina’da, “vatandaş ve vatandaşlık” terimlerinin günümüze en yakın anlamlarda kullanıldığını söyleyebiliriz. Buna karşın köken bakımından bu kavramların kimi araştırmacılar tarafından Sparta’da, kimileri tarafından ise Atina’da ortaya çıktığına dair iki farklı iddianın varlığını vurgulamalıyız. “Atinalı” isminin ilk defa somut olarak kullanıldığı Drakon yasalarında, bir Atinalı ile öteki gruplardan kişiler arasında bir ayrım olduğu ve suç işlese dahi Atinalının resmi bir ayrıcalığa sahip olduğu görülmüştür. İlk başta soyluluğun belirleyici olduğu bu kavramın, Solon ve Kleisthenes’ten Perikles’e kadar yapılan yeniliklerle daha demokratik hale getirildiği iddia edilebilir. Nitekim vatandaşlıkta önce kan bağı esas alınırken sonrasında servet ve daha sonra bölgeye göre bir ayrım yapılmıştır. Yapılan bu düzenlemeler baştan sona incelendiğinde vatandaşlığın tarihsel gelişimi gözlenebilir. Buna karşın kadın, çocuk, yaşlı, köle ve yabancılardan yeterli görülmedikleri için veya tehlikeli görüldüklerinden dolayı vatandaşlıktan dışlanması ve Atina vatandaşı kavramının sadece yetişkin Atinalı erkeklerle sınırlı olması, Atina demokrasisinin bir eksikliği olarak görülmektedir. Diğer bir deyişle, her ne kadar önemli bir gelişme katettiyse de demokrasi kavramının gerçek anlamına ulaşması zaman alacaktı. Vatandaşların *ephebeia* denilen eğitimden geçmek zorunda olması durumu ile ilgili olarak vatandaşlığın bir kurum haline geldiği çıkarımı yapılabilir. Öte yandan Atina vatandaşlarının hukuki, siyasi ve diğer alanlarda ayrıcalıkları olmasına rağmen tamamen dokunulmaz olmadıkları sonucuna varılmıştır. Zira buna göre cinayet işleyen ve yükümlülüklerini yerine getirmeyen bir Atinalının, *atimia* ile vatandaşlık haklarını yitirebildiği veya mahkeme kararıyla ölüme mahkûm edilebildiği görülmüştür. Bunun yanı sıra *metoikos* ve kölelerin vatandaş sayılmamasına rağmen vatandaşların tabi olduğu askerlik ve vergi verme yükümlülüklerini yerine getirmek zorunda bırakılmaları veya ciddi askeri ve mali hizmetlerde bulduklarında onlara vatandaşlık verilmesi gibi uygulamalar, Atina *polis*inin kendi koyduğu kesin

kurallar konusunda tutarlı olmadığını göstermiştir. Buna kanıt olarak bir köle olan Phormio'un ve kendisi de önceden köle olan efendisi Pasion'un zenginleşerek Atina'ya hizmetleri karşılığı vatandaşlık haklarını elde etmeleri gösterilebilir. Vatandaş olmayanların Atinalı vatandaşlarla evlenmeleri ve dolayısıyla kendilerinin ve çocuklarının vatandaşlık almaları yasaklanmış olmasına rağmen bazı istisnaların görülmesi bir çelişki olarak nitelendirilebilir. Bir köle olan Philoumene adındaki kadına ve oğluna bir vatandaşla evlenebilme ve mülk edinme haklarının verilmesi, Perikles'in bir *metoikos* olan Aspasia ile birlikteliğinden olan oğlunun vatandaşlığa alınması, Stephanos adındaki vatandaşın ise *metoikos* olduğu iddia edilen Neaera adındaki kadın ile dava konusu olan gayri resmi evliliği ve çocuklarının vatandaşlığa alınması bu duruma gösterilebilecek kanıtlardır. Bir kişinin Atinalı olup olmadığı konusundaki belirsizlikleri önlemek adına muhafaza edilen vatandaş listelerine rağmen bu uygulama, sahtekarlıklara veya tahrip edilmeye açık olduğundan dolayı buna karşı vatandaşlık incelemeleri yapılırsa da o dönem için sorunları gidermede yetersiz kalmıştır. Bu bakımdan tüm örnekler kaynaklara yansımaya pek çok köle ve yabancıların bu listelere sızıp hayatını bir vatandaş gibi geçirdiğini söylemek mümkündür. Nitekim haklı veya haksız şekilde pek çok kişinin vatandaş olmadıkları iddiasıyla suçlandığı birkaç dava antik yazarlarca günümüze kadar ulaşmıştır. Demosthenes'in aktardığı ve Eukitheos adındaki kişinin vatandaş olmadığı iddiasıyla Euboulides'in açtığı dava, buna kanıt olarak gösterilebilir. Antik kaynaklarda geçen bu istisnai örnekler göz önüne alındığında koyulan kesin kurallara rağmen gerekli beklentiler karşılandığında, başka bir deyişle Atina yönetimi memnun edildiğinde, hiçbir hakkın tanınmadığı köle statüsünden her türlü ayrıcalığın sağlandığı vatandaş statüsüne ulaşmanın mümkün olduğu görülmektedir. Buna ek olarak savaş durumlarında vatandaş nüfusunun azalması ve oluşan ihtiyaç nedeniyle askerlik yapma onuru (!) kölelere de verilerek vatandaşlık haklarından yararlanmaları sağlanmıştır. Solon ve Kleisthenes dönemlerinde de kölelere ve yabancılara vatandaşlığın verilmesi, etnik temelde ortaya çıkan Atina vatandaşlığının bu kalıtsallık iddiasını sorgulamaya açık hale getirmiştir. Diğer yandan kolonilere taşınan vatandaşların pratikte hem koloni hem de Atina vatandaşlığını devam ettirebildikleri, bu bakımdan çift vatandaşlığın ortaya çıkmaya başladığı sonucuna varılmıştır. Zaman zaman bireysel ve toplu olarak verilen vatandaşlık bağışlarıyla vatandaş sayısında yaşanan artış veya Perikles Yasası ile getirilen sınırlamalar bu konuda birtakım belirsizlik ve tartışmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Çeşitli çıkarlar ve ihtiyaçlar dolayısıyla vatandaşlık sistemi üzerinde sıklıkla yapılan bu değişiklikler, Atina'nın bu konuda tutarlı ve sağlam bir politika izlemesini engellemiştir. Buna rağmen Atina vatandaşlığının yayılması, Atina içerisinde önceki değerini zamanla yitirmesi açısından olumsuz; ancak vatandaşlar ile vatandaş olmayanlar arasındaki farkın ortadan kalkması, vatandaşlık anlayışının gelişimi açısından olumlu bir sonuç olarak görülebilmektedir.

Kaynakça

- Ağaoğulları, M. A. (2013). *Kent Devletinden İmparatorluğa*. 7. Baskı, İmge Kitabevi.
- Akkoç, A. (2014). Yunan Demokrasininin Kavramsal Yönü ve Toplumsal Arka Planı. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(1), 31-42.
- Aksoy, N. D. ve Arslantaş H. A. (2009). Devlet ve Yurttaşlığın Fonksiyonel Değişimi. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, (25), 9-26.
- Aktan, C. C. ve Hallier M. F. (2021). Antik Atina'da Demokrasi: Kurucular ve Temel Kurumlar. *Gorgon Dergisi*, (14), 5-27.
- Altun, B. (2006). *Avrupa Birliği Yurttaşlığı ve Avrupa Kimliği Tartışmaları* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ando, C. (2019). Race and Citizenship in Roman Law and Administration. F. M. Simón, F. P. Polo, ve J. R. Rodríguez (Ed.), *Xenofobia y Racismo en el Mundo Antiguo*, Collecció Instrumenta, (64), 175-188, Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona. https://www.academia.edu/38982688/Race_and_citizenship_in_Roman_law_and_administration adresinden 2 Nisan 2024 tarihinde edinilmiştir.

- Aristoteles. (2016). *Atinaların Devleti* (A. Çokona, Çev.). 3. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Aristoteles. (2018). *Politika* (F. Akderin, Çev.). 4. Baskı, İstanbul: Say Yay.
- Aquinas, T. (2020). Aristoteles, Politika 3.1-3'ün Özeti: Vatandaş ve Vatandaş Erdemi. A. Öztürk ve D. Özsel (Der.), *Yurttaşlık ve Demokrasi* içinde (ss. 327-342). Ankara: Nika Yayınevi.
- Arnason, J. P., Raaflaub K. A. ve Wagner P. (2013). *The Greek Polis and the Invention of Democracy: A Politico-cultural Transformation and Its Interpretation*. Oxford: Wiley Blackwell.
- Asmonti, L. (2015). *Athenian Democracy: A Sourcebook*. New York: Bloomsbury Publishing.
- Aydoğdu, H. (2019). Antik Yunan'da Demokrasi: Yaklaşımlar, Deneyimler ve Darbeler. *Social Sciences Studies Journal*, 5(43), 4737-4750.
- Balcı, D. (2016). *Türk Anayasalarında Yurttaşlık Kavramı* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum.
- Balot, R. K. (2013). *A Companion to Greek and Roman Political Thought*. West Sussex: Wiley-Blackwell.
- Bamnic, N. (2016). *Woman in Ancient Greece*. 1-9. <https://www.researchgate.net/publication/304019312> adresinden 3 Mayıs 2023 tarihinde edinilmiştir.
- Bayoğlu, E. (2012). *Platon ve Aristoteles'in Devlet Anlayışlarının Karşılaştırılması* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Bliss, F. (1958). Roman Law and Roman Citizenship. *Law in a Troubled World: A Lecture Series Presented by Clevelan College and the Franklin Thomas Backus School of Law* içinde (ss. 10-25). Cleveland: Press of Western Reserve University.
- Blok, J. (2017). *Citizenship in Classical Athens*. New York: Cambridge University Press.
- Blok, J. H. (2009). Perikles' Citizenship Law: A New Perspective. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 58(2), 141-170. <http://www.jstor.org/stable/25598460> adresinden 11 Ocak 2023 tarihinde edinilmiştir.
- Champion, C. B. (2008). Imperial Ideologies, Citizenship Myths and Legal Disputes in Classical Athens and Republican Rome. R. K. Balot (Ed.), *A Companion to the Roman Army* içinde (ss. 85-99).
- Christensen, D. K. (2018). *Roman Citizenship as a Climactic Narrative Element: Paul's Roman Citizenship in Acts 16 and 22 Compared with Cicero's Against Verres* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Eastern Washington University.
- Cohen, D. (2000). *Law, Violence, and Community in Classical Athens*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Croix, G.E.M. de Ste. (2014). *Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi* (Ç. Sümer, Çev.). 1. Basım, İstanbul: Yordam Kitap.
- Cuchet, V. S. ve Doherty L. (2016). Female Citizens Reconfiguring the Political: Thirty Years of Work on Greek Antiquity. *Clio. Women, Gender, History*, Gender and the Citizen, Editions Belin, (43), 186-216. <https://www.jstor.org/stable/10.2307/26242550> adresinden 30 Nisan 2023 tarihinde edinilmiştir.
- de Coulanges, F. (2011). *Antik Site: Yunan'dan Roma'ya Kadar Tapınma Hukuk ve Kurumlar* (İ. Kılınç, Çev.). 1. Baskı, Ankara: Epos Yay.
- Demosthenes. (1935). *Against Aristocrates* (J. H. Vince, Çev.). T. E. Page, E. Capps ve W. H. D. Rouse (Ed.), London: Harvard University Press (LOEB).

- Demosthenes. (1939). *Against Eubulides* (A. T. Murray, Çev.). T. E. Page, E. Capps ve W. H. D. Rouse (Ed.), London: Harvard University Press (LOEB).
- Demosthenes. (1939). *Against Neaera* (A. T. Murray, Çev.). T. E. Page, E. Capps ve W. H. D. Rouse (Ed.), London: Harvard University Press (LOEB).
- Demosthenes. (1939). *Against Stephanus* (A. T. Murray, Çev.). T. E. Page, E. Capps ve W. H. D. Rouse (Ed.), London: Harvard University Press (LOEB).
- Dernek, K. O. ve Tırış G. (2020). Yurttaşlığı Yeniden Düşünmek: Ekolojik Yurttaşlık Üzerine Bir Değerlendirme. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 5(3), 745-772.
- Dikyol, D. Ç. (2016). Antik Yunan'dan Bir Eğitim Modeli: Sparta. *Mediterranean Journal of Humanities*, 6(2), 189-207.
- Diller, A. (1935). Scrutiny and Appeal in Athenian Citizenship. *Classical Philology*, 30(4), 302-311, The University of Chicago Press Journals. <https://www.jstor.org/stable/264902> adresinden 3 Nisan 2024 tarihinde edinilmiştir.
- Dinçkol, B. V. (2013). Yurttaşlık ve Seçilme Hakkı Üzerine Bir Değerlendirme. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 19(2), 101-110.
- Duchesne, R. (2015). The Greek-Roman Invention of Civic Identity Versus the Current Demotion of European Ethnicity. *The Occidental Quarterly*, 15(3).
- du Plessis, P. J. (Ed.). (2013). *New Frontiers: Law and Society in the Roman World*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Faraguna, M. (2014). Citizens, Non-citizens and Slaves: Identification Methods in Classical Greece. M. Depauw ve S. Coussement (Ed.), *Identifiers and Identification Methods in the Ancient World* içinde (ss. 165-183). Legal Documents in Ancient Societies III, Leuven.
- Finley, M. I. (2003). *Antik ve Modern Demokrasi* (D. Türker, Çev.). Ankara: Ayraç Yay.
- Forsdyke, S. (2005). *Exile Ostracism and Democracy: The Politics of Expulsion in Ancient Greece*. New Jersey: Princeton University Press.
- Gaeta, L. (2004). Athenian Democracy and the Political Foundation of Space. *Planning Theory & Practice*, 5(4), 471-483.
- Giangiulio, M. (2017). Looking for Citizenship in Archaic Greece. Methodological and Historical Problems. L. Cecchet ve A. Bussett (Ed.), *Citizens in the Graeco-Roman World: Aspects of Citizenship from the Archaic Period to AD 212* içinde (ss. 33-49). 407, Boston: Brill.
- Gerim, G. (2017). Çağdaş Yurttaşlığı Kavramak: Temel Yaklaşımlar, Yeni Boyutlar ve Yeni Bir Yurttaşlık Çerçevesi. *Sosyoloji Konferansları*, (56), 155-182, İstanbul.
- Gomme, A. W. (1934). Two Problems of Athenian Citizenship Law, *Classical Philology*, The University of Chicago Press, 29(2), 123-140. <https://www.jstor.org/stable/264525> adresinden 30 Nisan 2023 tarihinde edinilmiştir.
- Goold, G. P. (Ed.). (1950). *Diodorus of Sicily* (C. H. Oldfather, Çev.). 5, London: Harvard University Press (LOEB).

- Gözlü, A. ve Yılmazcan, D. (2017). Antik Yunan'da Kölelik: Atina ve Sparta Örneği. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5(2).
- Gray, B. (2016). Exile, Refuge and the Greek Polis: Between Justice and Humanity. *Journal of Refugee Studies*, 30(2), 190-219, Oxford University Press.
- Gross, F. (1999). *Citizenship and Ethnicity: The Growth and Development of a Democratic Multiethnic Institution*. London: Greenwood Press.
- Güngör, M. (2017). Bir Kimlik İnşası Olarak Ulus-Devlet Yurttaşlığı ve Yurttaşlık Kavramının Dönüşümü. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 13(2), 438-464.
- Güzel, M. N. (2018). Antik Demokrasi ve Modern Demokrasi Kavramlarının Kuvvetler Ayrılığı İlkesi Çerçevesinde Değerlendirilmesi. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 23(38), 205-231.
- Hammer, D. (Ed.). (2015). *A Companion to Greek Democracy and the Roman Republic*. Oxford: Wiley Blackwell.
- Heater, D. (2002). The History of Citizenship Education: A Comparative Outline. *Parliamentary Affairs*, 55, 457-474.
- Heater, D. (2007). *Yurttaşlığın Kısa Tarihi* (M. Delikara Üst, Çev.). 1. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.
- Henderson, T. R. (2020). *The Springtime of the People: The Athenian Ephebeia and Citizen Training from Lykourgos to Augustus*. Boston: Brill.
- Hin, S. (2010). Families and States: Citizenship and Demography in the Greco-Roman World. *Max Planck Institute for Demographic Research*, Rostock.
- Hunt, P. (2018). *Ancient Greek and Roman Slavery*. West Sussex: Wiley Blackwell.
- Hüner, M. F. (2013). Antik Yunan Demokrasisi-Modern Demokrasi Karşılaştırması. *Hukuk ve Adalet Eleştirel Hukuk Dergisi*, (13), 1-21.
- IG I 3 102, (Inscriptiones Graecae). <https://epigraphy.packhum.org/text/104> adresinden 1 Ekim 2024 tarihinde edinilmiştir.
- IG IX 2 1290, (Inscriptiones Graecae). <https://epigraphy.packhum.org/text/149296> adresinden 1 Ekim 2024 tarihinde edinilmiştir.
- Isin, E. F. (2009). Citizenship in Flux: The Figure of the Activist Citizen. *Subjectivity*, (29), 367-338, Palgrave Macmillan.
- Kalvelagen, A. (2015). *Dual Citizenship or Dual Nationality: Its Desirability and Relevance to Namibia* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. University of South Africa.
- Karaman, İ. S. (2019). *Perikles Dönemi ve Atina* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırklareli.
- Karayel, E. (2000). *Atina Demokrasisi ve Thukydides'in Eserine Yansıması* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kears, M. J. (2013). *Metics and Identity in Democratic Athens* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. University of Birmingham, Institute of Archaeology and Antiquity.
- Kennedy, R. F. (2014). *Immigrant Women in Athens: Gender, Ethnicity, and Citizenship in the Classical City*. New York: Routledge.

- Kıran, A. (2019). Aristoteles, Devlet, Köleler ve Vatandaşlık. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 44, 350-359.
- Kışlalı, A. T. (1984). Eski Yunan'da Demokrasi ve Demokratik Düşünce. *Amme İdaresi Dergisi*, 17(1), 63-77.
- Kinzl, K. H. (Ed.). (2006). *A Companion to the Classical Greek World*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Ksenophon. (2020). *Yunan Tarihi* (Suat Sinanoğlu, Çev.). 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Ksenophon. (2021). *Spartalıların Devleti-Atinalıların Devleti* (O. Demir, Çev.). 1. Basım, İstanbul: Pinhan Yay.
- Lang, M. (1960). *The Athenian Citizen*. The American School of Classical Studies at Athens, New Jersey.
- Lanni, A. (2016). *Law and Order in Ancient Athens*. New York: Cambridge University Press.
- Lape, S. (2010). *Race and Citizen Identity in the Classical Athenian Democracy*. New York: Cambridge University Press.
- Laurence, R. ve Strömberg A. (2012). *Families in the Greco-Roman World*. New York: Continuum.
- Manville, P. B. (1997). *The Origins of Citizenship in Ancient Athens*. New Jersey: Princeton University Press.
- Mavrogordatos, G. Th. (2014). Citizenship and Military Obligation in Classical Athens: The Anomaly of the Metics. P. M. Kitromilides (Ed.), *Athenian Legacies European Debates on Citizenship* içinde (ss. 37-48). Firenze.
- Miller, J. (2018). *Can Democracy Work? A Short History of a Radical Idea, From Ancient Athens to Our World*. New York: Farrar Straus and Giroux.
- Nadareishvili, K. (2003). Women in the Law of Democratic Athens. *Phasis*, (5-6), 175-186. <https://www.researchgate.net/publication/270587729> adresinden 2 Nisan 2024 tarihinde edinilmiştir.
- Ober, J. (1999). *The Athenian Revolution: Essays on Ancient Greek Democracy and Political Theory*, New Jersey: Princeton University Press.
- Ober, J. (2000). Quasi-rights: Participatory Citizenship and Negative Liberties in Democratic Athens. *Social Philosophy and Policy*, 17(1), 1-54.
- Özkan, I. (2019). Yeni Vatandaşlık Türleri: Çağdaş Bir Tipoloji Mi? *D.E.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, Prof. Dr. Durmuş TEZCAN'a Armağan, 21 (Özel Sayı), 2205-2251.
- Page, T. E., E. Capps ve W. H. D. Rouse (Ed.). (1932). Pericles. *Plutarch's Lives* (B. Perrin, Çev.). 3, London: William Heinemann (LOEB).
- Page, T. E., E. Capps, W. H. D. Rouse, L. A. Post ve E. H. Warmington (Ed.). (1958). Against Timarchus. *The Speeches of Aeschines* (C. D. Adams, Çev.). London: Harvard University Press (LOEB).
- Palaiologou, N. (2011). The Modern Intercultural Persona and Civitas: Tracing the Path Back to the Greek Demoi. *Intercultural Education*, 22(4), 263-275, Routledge.
- Papageorgiou, A. P. (1997). *The Citizenship Law of Perikles, 451/0 B.C.* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. The University of British Columbia, Faculty of Graduate Studies.
- Patterson, C. B. (1990). Athenian Bastards. *Classical Antiquity*, 9 (1), 40-73, University of California Press. https://www.jstor.org/stable/25010920?seq=1&cid=pdfreference#references_tab_contents adresinden 30 Nisan 2023 tarihinde edinilmiştir.
- Philips, D. D. (2013). *The Law of Ancient Athens*. The University of Michigan Press.

- Platon. (2021). *Devlet* (S. Eyüboğlu ve M. A. Cimcoz, Çev.). 47. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Polat, E. G. (2011). Osmanlıdan Günümüze Vatandaşlık Anlayışı. *Ankara Barosu Dergisi*, (3), 127-157. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/397859> adresinden 11 Mayıs 2023 tarihinde edinilmiştir.
- Prauscello, L. (2014). *Performing Citizenship in Plato's Laws*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Preus, A. (2016). Aristotle's Theory of Citizenship in Context. *Dia-noesis: A Journal of Philosophy*, (2), 115-139.
- Raaflaub, K. A., Ober J. ve Wallace R. W. (2007). *Origins of Democracy in Ancient Greece*. London: University of California Press.
- Reiter, B. (2013). *The Dialectics of Citizenship: Exploring Privilege, Exclusion, and Racialization*. East Lansing: Michigan State University Press.
- Rhodes, P. J. (2006). *A History of the Classical Greek World 478-323 BC*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Robinson, E. W. (2011). *Democracy Beyond Athens: Popular Government in the Greek Classical Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Román, Ediberto. (2010). *Citizenship and Its Exclusion: A Classical, Constitutional and Critical Race Critique*. New York: New York University Press.
- Sealey, R. (1987). *The Athenian Republic: Democracy or the Rule of Law?* London: The Pennsylvania State University Press.
- Sehlmeyer, M. (2013). Citizenship in the Greek and Roman World. *The Encyclopedia of Ancient History*, 1-4, Blackwell Publishing.
- Sina, A. (2016). Eski Yunan Yargı Sistemi: MÖ IV. Yüzyılda Atina'da Yargıçlar ve Mahkemeler. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, (123), 419-450.
- Thukydides. (2017). *Peloponnesos Savaşları* (F. Akderin, Çev.). 2. Baskı, İstanbul: Belge Yay.
- Topçuoğlu, A. A. (2012). Modern Hukuk ve İslam'da Vatandaşlık Kavramının Hukuki Temeli. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 16(3), 185-216.
- Troy, L. (2015). Citizenship's Benefits Can Always Be Weapons Too. *The Daily Telegraph*, 63, 1-4, Surry Hills. <https://www.proquest.com/newspapers/citizenships-benefits-can-always-be-weapons-too/docview/1690817640/se-2?accountid=10527> adresinden 29 Mart 2023 tarihinde edinilmiştir.
- Tsetschladze, G. R. (Ed.). (2008). *Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*. 2, Boston: Brill.
- Vlassopoulos, K. (2011). Greek Slavery: From Domination to Property and Back Again. *Journal of Hellenic Studies*, 131, 115-130.
- Vlassopoulos, K. (2009). Slavery, Freedom and Citizenship in Classical Athens: Beyond a Legalistic Approach. *European Review of History—Revue européenne d'histoire*, 16(3), 347-363, Taylor & Francis Group. <https://doi.org/10.1080/13507480902916852> adresinden 17 Ocak 2023 tarihinde edinilmiştir.
- Warmington, E. H. (Ed.). (1967). Solon. *Plutarch's Lives* (B. Perrin, Çev.). 1, Cambridge: Harvard University Press (LOEB).

- Wood, E. M. (2017). *Yurttaşlardan Lordlara: Eskiçağdan Ortaçağa Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi* (O. Köymen, Çev.). 3. Basım, İstanbul: Yordam Kitap.
- Wood, E. M. (2015). *Peasant-Citizen and Slave: The Foundation of Athenian Democracy*. London: Verso.
- Yazıcı, Ç. (2021). Aristoteles'te İyi Yaşam, Kendine Yeterlilik ve Kölelik. *Kilikya Felsefe Dergisi*, (1), 1-17.
- Yetiş, M. (2015). Antik Atina'da Demokrasinin Gelişimi: Soloncu Pasif Devrimden Peisistratos'un Tiranlığına. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 54 (2), 1-35. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ausbf/issue/3222/44863> adresinden 1 Aralık 2023 tarihinde edinilmiştir.
- Zelnick-Abramovitz, R. (2009). Freed Slaves, Their Status and State Control in Ancient Greece. *European Review of History*, 16(3), 303-318, Taylor & Francis.
- Zouboulakis, M. S. (2014). Greece: Ancient Greece, *Encyclopedia of Law and Economics*. 1-7, Thessaly: Springer Science Business Media New York. <https://www.researchgate.net/publication/304114340> adresinden 3 Nisan 2024 tarihinde edinilmiştir.

EXTENDED SUMMARY

The concepts of *civis* (Latin) and *politēs* (Greek) used in the Classical Age appeared in Athens, where democracy emerged, and meant citizen. The use of the name Athenian in the laws written during the Draconian period to clearly distinguish between an Athenian citizen and those of other status is very important for the historical development of citizenship. Citizens, who were initially classified on the basis of blood, reached a more democratic status by being divided according to ownership during the Solon period, and by regions with the reforms during the Cleisthenes period. Because of these innovations, some researchers argue that the foundations of democracy were laid by Solon and some by Kleisthenes. In addition, the contributions of Peisistratos, Ephialtes and Pericles to democracy also improved the institution of citizenship. Especially with the Pericles Code in 451/0 BC, while a person was previously considered a citizen even if only one of his parents was an Athenian, it was now required that both parents be Athenians. This situation has made citizenship quite limited and valuable. Again, with the innovations of this legislators and the leading figures of the state, democratic principles such as *isēgoria* (equality of speech) and *isonomia* (equality before the law) gained importance.

Politēs, who came together to form the *poleis* (city-state), an organized society, defined male citizens (Athenians) over the age of 18 who had a say in the political, military and legal matters of Athens. Due to this bond formed between them and the *poleis*, Athenian citizens were given responsibilities as well as rights and privileges. When we look at the general population of Athens, this minority, which was seen as lucky, had a very special place in society. In addition, since being a good citizen was considered equivalent to being a virtuous person, citizens were educated to learn their obligations and citizenship awareness and it was aimed to create a perfect *poleis*. In this regard, young Athenians, called *ephebōs*, who reached the age of adulthood were subjected to an education process called *ephebeia*. Those who were deemed successful after two years would reach this status and their names would be written on the citizen lists called *lēxiarkhikōn grammateion*. Citizens would lose their citizenship by being punished with *atimia* (deprivation of certain rights) if they did not fulfill their main obligations, such as dealing with state affairs, paying taxes and serving in the military, or if they committed murder. Citizens who had not served as a referee despite reaching the age of sixty would also suffer the same fate. The names of those who lost their citizenship were included in public lists. Citizens could not be tortured or killed without a court order.

In Athens, women, children, foreigners (*metic*, resident alien; *xenos*, temporary alien), slaves (*doulos*) and the elderly were considered outside the citizenship status. They could not own property, hold civil servant positions, or take part in parliament on matters concerning the *poleis*. However, despite this, they were obliged to pay taxes and were benefited from their military service. The tax paid by *Metics* was called *metoikion*, and the tax paid by *xenos* was called *xenika*. Apart from these, there were also foreigners called *proxenos*, who worked for the interests of Athens where they lived, and *metroxenos*, who obtained full citizenship rights. On the contrary, it is also known that the Athenians sometimes gave tax equality, called *isoteleia*, and property rights, called *enktēsis-gēs enktēsis*, to foreigners. Foreigners and slaves also could not marry citizens. If non-citizens married citizens, citizens would be fined and others would be sold into slavery. Although only boys are potential citizens of the future, they are excluded from citizenship because they are not of sufficient maturity, and the elderly are excluded from citizenship because they cannot fulfill their citizenship obligations. When we look at Athenian women, it is known that they could only participate in religious issues and practices, but a woman who committed adultery was also deprived of this right. In legal matters, the help of a *kurios* (a patron or protector, such as a husband or father) from their own family was required. All other slaves and foreigners, men and women, also needed a *prostatēs*, a citizen who represented them and defended their interests, for their legal proceedings. While *thesmothetēs* were handling the cases regarding the citizens, the *polemarkhos* were handling the cases regarding the *metics*, and these cases were heard in the *Palladion* Court. The fact that Athenian citizenship was valuable and limited in this respect caused people with other statuses to use bribery or other unofficial means to achieve this position. However, it is seen that these people who write or allegedly write their names on the citizen lists are accused and subject to cases such as *graphē xenias*. Due to such situations, a citizenship examination called *diapsēphismos* or *dokimasia* was carried out in order to distinguish real and fake citizens, and fraudsters were removed from the list. However, it is seen that foreigners and slaves obtained citizenship collectively or individually in exceptional cases. The services and aid they provided to Athens in military or financial matters

were effective in this regard. In addition, it is seen that citizenship was granted to slaves and foreigners because it was deemed necessary to benefit from military service in situations such as the Peloponnesian War or the plague epidemic that broke out after this war. It is known that citizens who immigrated to the colonies maintained their citizenship rights both in the colony and in Athens. In this way, the conditions that were stretched due to some interests caused citizenship status to be a subject full of uncertainty and debate, and researchers had different opinions on this issue. On the other hand, the number of citizenship grants given has increased over time, and while this has increased the number of citizens, it has reduced the value of citizenship. As a matter of fact, during and after the Hellenistic period, the boundaries between citizens and non-citizens began to disappear.